

Concurrentie

God, kerk, theologie, ze komen in alle varianten voor. Dat geldt ook voor dominees, zo begreep ik onlangs toen ik in Amsterdam op billboards pastorale gesprekken *advertised* zag onder het kopje: ‘Het hoge woord er uit’, aan te vragen bij het Levensvragenloket. Dat kan pro deo, maar je mag er ook 120 euro per gesprek voor betalen. Ik dacht dat we met ‘Rent a Priest’ en ‘www.moederoverste.nl’ al over de schrik heen

waren. Feit is echter dat we met een smeltkroes van veranderingen te maken hebben. Buiten de muren geplaatste geestelijk verzorgers concurreren met spirituele consultants of zingeving-zzp’ers. Jonge dominees zoeken de grenzen van charitatief werk weer op, al vinden ze daar ongetwijfeld diaconale vrijwilligers op hun pad of doorgewinterde heilsoldaten. Psychologen – inmiddels eveneens bedreigd – hebben zingeving ontdekt en ontwikkelen zich tot adviseurs in levenskunst, narratieve coaches of simpelweg *mindfulness*-therapeuten. Dat ze daarin rouwdeskundigen uit de uitvaartbranche of palliatief ondersteuners naast zich moeten dulden, deert hen niet. De markt kan kennelijk veel hebben, maar alles concurreert met iedereen.

Deze kleurenrijkdom valt misschien te waarderen, ze zorgt in ieder geval ook voor problemen. Allereerst omdat ze aan de broodwinning van theologen en religiewetenschappers raakt. Maar die variëteit roept natuurlijk vooral ook vragen op naar de *concerns* van de mensen die de zorg betreft: gaat het om hun geloof, om spiritualiteit, zingevingsvragen, levenskunst, welzijn, kwaliteit van leven? En zijn die mensen feitelijk beter af met de diensten die hen worden betoond? De vragen zijn natuurlijk simpel te beantwoorden met een beroep op de werking van vraag en aanbod: de markt bepaalt wel wat werkt. Maar dergelijke eenvoudige antwoorden lijken wat snel aan de normatieve lading en spirituele betekenis van religies voorbij te gaan.

In dit themanummer van *Handelingen* willen we de vraag beantwoorden wat nodig is om theologen goed voor te bereiden op het werkveld waarin zij als professionals werkzaam zullen zijn. Hoe moet er geprogrammeerd worden in de initiële en post-initiële opleidingen? Voor welk werkveld en welk publiek moet opgeleid worden? Wat is er nodig bij studenten theologie of religiewetenschappen? Moeilijke vragen, maar wellicht ook weer niet lastiger dan de problemen waarvoor veel pastores en geestelijk verzorgers in het veld tegenwoordig nu eenmaal staan. ◀

Levenslang leren

Wat is nodig om theologen adequaat voor te bereiden op het werkveld waarin zij als professionals werkzaam zullen zijn? Het is onmogelijk om op deze vraag een eenduidig antwoord te geven, alleen al vanwege het feit dat er niet voor een eenduidig werkveld wordt opgeleid. Theologen kom je immers tegen in diverse sectoren van de samenleving: in de kerk, vanzelfsprekend, maar ook in de zorg en in het onderwijs, bij justitie, defensie en in het welzijnswerk. In al deze sectoren functioneert de theoloog als professional, maar wat de diverse sectoren aan specifieke kwaliteiten van de professionals verwachten verschilt nogal van sector tot sector.

Al deze professionals worden op hun heel verschillende werkvelden voorbereid door de opleidingen voor theologie en religiewetenschappen. In hoeverre deze initiële opleidingen zich adequaat van hun voorbereidende taak kwijten, is onderwerp van discussie.

Die discussie is overigens niet nieuw: dertig jaar geleden merkte Edward Farley in zijn boek *Theologia: The Fragmentation and Unity of Theological Education*, een boek dat de aanzet gaf tot een brede discussie over de inrichting en doelstellingen van theologisch onderwijs, op dat ‘*complaints about theological education are as old as theological education itself*’ (3). En zijn gelijk werd twee jaar geleden nog eens bevestigd in het krachtige signaal van enkele jonge theologen, verenigd in het manifest ‘Dominee 2.0’, dat hun opleiding niet aansluit bij ‘wat wij en de kerk in deze tijd nodig hebben’,

een signaal dat zeer veel weerklank vond. De ondertekenaars van het manifest verwoorden het gevoel, niet alleen van veel gemeentepredikanten in spe, maar ook van theologen die worden opgeleid tot andere professies (<http://dominee2punt0.wordpress.com/het-manifest/>).

Gelukkig is de theoloog als professional na de afronding van de initiële opleiding niet uitgeleerd. Net als andere professionals wordt ook de theoloog vandaag de dag geacht een *reflective practitioner* te zijn, die levenslang zal blijven leren. En met het oog daarop wordt een breed arsenaal aan post-initiële opleidingen en cursussen aangeboden. Staat het ‘dat’ van post-initieel onderwijs nauwelijks ter discussie, over het ‘wat’ lopen de meningen aanzienlijk uiteen. De verzuiking over het initiële onderwijs die hierboven werd opgetekend uit de mond van enkele jonge theologen, wordt ook gehoord waar het gaat over post-initieel onderwijs.

Zes perspectieven

Welke ontwikkelingen en thema’s in de diverse werkvelden van theologen zijn richtinggevend voor de professionalisering van theologen in initieel en post-initieel onderwijs? In dit themanummer belichten zes auteurs vanuit zes verschillende perspectieven de professionalisering van de theoloog.

Christa Anbeek beschrijft kort het veranderende religieuze landschap in Nederland, om vervolgens te bekijken welke mogelijkheden

voor humanistische geestelijke zorg zich in dat landschap aandienen. In dit kader introduceert ze het begrip ‘zingevingsconsulent’, onderzoekt ze hoe deze levensbeschouwelijke professionals zich kunnen positioneren, en wat dat voor hun opleiding te betekenen heeft.

Ter gelegenheid van de Nacht van de Theologie 2013 schreef Ruud Ganzevoort een pamflet, *Spelen met heilig vuur*, waarin hij een lans breekt voor een publieke theologie die de samenleving dient door oude en nieuwe spirituele bronnen te duiden. Het spreekt voor zich dat deze opvatting van de professionalisering

▽ Seminarie Hydepark, Doorn

van de theoloog verregaande repercussies heeft voor de opleiding tot theoloog. In zijn bijdrage tekent hij in een aantal lijnen een schets van het curriculum van een in zijn ogen adequate theologische opleiding.

Hans Schilderman reageert in zijn bijdrage op het pleidooi van Ruud Ganzevoort. Schilderman laat zien dat de praktisch theoloog dient rond te kijken, maar dan wel onder empirische verdiscontering van relevante ontwikkelingen, in het bijzonder de individualisering, waarvan hij het begrip in het betoog van Ganzevoort mist. Hij stelt nadrukkelijk vragen aan een theologie die zich kennelijk als vorm van entertainment verstaat.

Het werkveld van de professionele geestelijke verzorging is uitermate dynamisch, een dynamiek die wordt veroorzaakt door ontwikkelingen in de cultuur, in de zorg, en in het vak van geestelijke verzorging zelf. Martin Walton beschrijft de omstandigheden waarin de geestelijke verzorging haar werk doet, om vervolgens de vraag te kunnen beantwoorden wat een geestelijk verzorger eigenlijk hoort te weten en te kunnen, en hoe dientengevolge de opleiding tot geestelijk verzorger eruit zou moeten zien.

Theo Witkamp is verantwoordelijk voor het scholingsaanbod van de Protestantse Theologische Universiteit in de Permanente Educatie van predikanten in de Protestantse Kerk in Nederland. Juist vanuit het perspectief van de professionalisering van de predikant bepleit hij de noodzaak van permanente educatie. Stilletjes hoopt hij dat de in de permanente educatie uitgevoerde professionaliseringsslag een toenemend *esprit de corps* van predikanten als bijeffect met zich mee zal brengen.

Henk Geertsema, ten slotte, is directeur van het Praktijkcentrum, instituut voor onderzoek en advisering op het terrein van de praktische theologie. In dit Praktijkcentrum komen hbo-theologie en academische theologie samen rond gemeenschappelijke thema's, zoals bijvoorbeeld de plaats van de theoloog als professional in niet kerkelijk of levensbeschouwelijk gebonden organisaties. Wat levert deze ontmoeting op met het oog op de professionalisering van de theoloog? <

Jos (dr. A.) de Kock is godsdienstpдагоог en is als universitair docent verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit (www.pthu.nl). Hij is onderzoeker bij het Onderzoekscentrum voor Jeugd, Kerk en Cultuur (www.ojkc.nl), chief editor van Journal of Youth & Theology (www.iasym.net) en tevens lid van de redactie van Handelingen. adekock@pthu.nl

Henk (dr. H.M.) van den Bosch is als docent beroepsvorming en supervisor verbonden aan (het seminarium van) de Protestantse Theologische Universiteit. Hij is lid van de redactie van Handelingen. hmvandenbosch@pthu.nl

De levensbeschouwelijk professional in transitie

In dit artikel wordt verslag gedaan van een project dat mogelijkheden voor geestelijk begeleiders in de eerstelijnszorg onderzoekt. Het onderzoek speelt zich af tegen de achtergrond van een veranderend religieus landschap en de gevolgen die dit heeft voor de wijze waarop individuen omgaan met religieuze en existentiële vragen. Wat betekenen deze veranderingen voor een mogelijk levensbeschouwelijk aanbod en welke competenties vraagt dit van religieuze professionals? En welke implicaties zijn er op basis van dit onderzoek te formuleren voor initieel en post-initieel theologisch en levensbeschouwelijk onderwijs?

In de eerste plaats gaan we in op het veranderende religieuze landschap en de bijzondere levensbeschouwelijke uitdagingen die hierdoor lijken te ontstaan, met name wanneer er sprake is van kwetsbaarheid. Vervolgens wordt ingezoomd op het onderzoek naar mogelijkheden voor geestelijk begeleiders in de eerstelijnszorg. Aan de hand van enkele resultaten uit dit onderzoek formuleren we aanbevelingen voor de positionering van levensbeschouwelijke professionals en welke implicaties dit zou hebben voor levensbeschouwelijke opleidingen.¹

Veranderend religieus landschap en de uitdaging van kwetsbaarheid

Godsdienstsocioloog Staf Hellemans laat in zijn studie *Het tijdperk van de wereldreligies* (2007)

zien hoe vanaf 1960 de pluralisering en globalisering begint; honderden religies en religieuze bewegingen buitelen over elkaar heen. Voor individuen brengt deze ontwikkeling meer vrijheid, maar ook onoverzichtelijkheid. Je kunt tegenwoordig kiezen voor boeddhisme, soefisme, islam, hindoeïsme, allerlei vormen van yoga; ook niet-geloven is een optie, zoals onder anderen de Canadese filosoof Charles Taylor benadrukt. Het individu en de subjectieve beleving vormen het middelpunt. Iedereen stelt naar eigen smaak en inzicht een levensbeschouwing samen.

Dit zelf samenstellen van een levensbeschouwing lijkt een verworvenheid, maar kan ook een complexe opgave zijn. Een uitgangspunt van ons onderzoek is dat ervaringen met de kwetsbaarheid van het leven de zoektocht naar zin >

urgenter maken (Anbeek 2010; 2013a; 2013b; Vroom 2013). Onze samenleving kenmerkt zich door een aantal dominante waarden, zoals: vrijheid, autonomie, onafhankelijkheid, succesvol zijn, gezond zijn, actief zijn, jong en soepel zijn.² Op het moment dat iemand met kwetsbaarheid te maken krijgt, bijvoorbeeld door het verlies van werk of gezondheid, of door ouderdom, dient zich vaak een andere werkelijkheid aan die gekenmerkt wordt door heel andere gegevens: afhankelijkheid, onzekerheid, vermoeidheid, niet langer actief kunnen zijn, niet succesvol. Traditioneel waren het met name religies in casu religieuze gemeenschappen die hielpen om deze ervaringen van kwetsbaar leven te duiden. Maar door het versnipperde religieuze landschap zijn er geen duidelijke overstijgende zingevingskaders meer voorhanden. ‘Vrijheid, blijheid’ lijkt de grootste gemene deler. Deze vrijheid vormt een behoorlijke uitdaging als mensen op de grenzen van het bestaan stuiten. Als het leven op z’n kop staat, minder vanzelfsprekend is dan het leek te zijn, ons voor morele dilemma’s plaatst en zicht op het einde geeft, juist dan doemt de vraag naar zin en betekenis op. Hoe kunnen we richting vinden en wat is het juiste om te doen?

Dat is geen gemakkelijke opgave. Zeker niet als we bedenken dat ‘zin of betekenis’ verschillende dimensies van het bestaan omvat. Het gaat niet alleen om een levensvisie, maar ook om een levenswijze, om manieren van handelen, om een gemeenschap, een ethiek op grond waarvan je keuzes kunt maken en om rituelen om de chaos mee in te dammen.

Ervaringen met de kwetsbaarheid van het leven maken de zoektocht naar zin urgenter

Door de secularisatie zijn er tegenwoordig minder traditionele religieuze hulpverleners. Bovendien missen zij door hun gebondenheid aan één bepaalde religieuze overtuiging nogal eens de aansluiting bij de meerderheid van de bevolking, die haar heil niet meer zoekt in een traditionele levensbeschouwing. Zorginstellingen zijn wel verplicht geestelijke verzorging te faciliteren, maar dat is voor de meeste sectoren niet nader gekwantificeerd, waardoor er relatief weinig geestelijk verzorgers zijn. In steeds meer instellingen verdwijnen ze zelfs helemaal.

Nieuwe levensbeschouwelijke uitdaging: een pilot

Met bovenstaande schets over het veranderende religieuze landschap voor ogen besloot de Universiteit voor Humanistiek een pilot (2010-2013) te ondersteunen naar mogelijkheden voor geestelijke begeleiding in de eerstelijnszorg. De pilot bestond uit vier onderdelen:

1. twee masterscripties waarin onderzoek werd gedaan naar hulpverleners in de eerstelijns- en tweedelijnszorg met het oog op het signaleren van en omgaan met zingevingsvragen bij patiënten;
2. zingevingconsulenten (geestelijk begeleiders)³ die binnen enkele huisartspraktijken, in samenspraak met de huisarts, patiënten bezochten. Zowel de huisartsen als de geestelijk begeleiders hielden logboeken van de gesprekken bij;
3. zingevingconsulenten die zelfstandig, zonder tussenkomst van een huisarts, bij mensen

- thuis gesprekken voerden. Ook hier werden logboeken bijgehouden;
4. een focusgroep met huisartsen.

In het artikel *Bestaansconsulenten binnen eerstelijns behandelteams* (Anbeek 2013c) staan de eerste drie onderdelen van deze pilot beschreven; ook worden de eerste conclusies verwoord. Hieronder volgen samengevat de belangrijkste resultaten van dit eerste deel. Daarna presenteren we de belangrijkste resultaten die naar voren zijn gekomen uit de analyse van de focusgroep. Vervolgens wordt gereflecteerd op wat dit voor de positionering van levensbeschouwelijke professionals en hun opleiding zou kunnen betekenen.

Eerste resultaten van het onderzoeksproject

Het doel van de analyse van dertien verzamelde casussen en de bijbehorende logboeken was het verhelderen van de mogelijkheden, kansen en drempels voor inzet van geestelijke verzorging in eerste lijn. Hiertoe werden de volgende analysevragen gesteld:

- I. Welke thematiek komt in de gesprekken naar voren?
- II. Wat doet de zingevingconsulent?⁴
- III. Welke meerwaarde ervaren huisartsen en patiënten?
- IV. Welke drempels ervaren huisartsen, zingevingconsulenten en patiënten?

De thematiek

De thematiek die in de gesprekken naar voren komt betreft de levensgeschiedenis en de ziektegeschiedenis. Tevens de gevolgen van ziekte in het dagelijks leven: bijvoorbeeld vermoeidheid, misselijkheid en beperkingen. Verder wordt er gesproken over de ideeën, gevoelens, verlangens en zorgen over nabije toekomst. Ten slotte betreft het de thematiek rondom sterven, dood, de wilsverklaring, levenseinde en euthanasie en de uitvaart.

Wat doet de zingevingconsulent?

Allereerst is er in alle gevallen sprake van een huisbezoek; dit betekent dat de zingevingconsulent binnenkomt in de leefwereld van de cliënt. Ten tweede is er sprake van het luisteren, de cliënt vrijuit laten praten. Uit de logboekanalyse blijkt dat de zingevingconsulent daarbij erkenning te bieden voor wat cliënt doormaakt, en zich beschikbaar te stellen, verbinding te zoeken en troost te bieden.

Verder blijken de zingevingconsulenten te zoeken naar een alternatieve wijze van kijken en omgaan met wat er aan de hand is. En helpen zij de cliënten kracht- en vreugdebronnen aan te boren. Ook helpen zij de cliënt en naasten met beslissingen nemen en het bespreekbaar maken van aspecten rondom wilsverklaring, euthanasiewensen, houding ten aanzien van sterven en dood en ideeën over de uitvaart. Uit de analyse blijkt dat zingevingconsulenten op deze wijze aan het werk gaan om de cliënt te leren kennen en een vertrouwensbasis te creëren. Zij krijgen inzicht in hun biografie en kunnen zo uiteindelijk helder krijgen wat er precies op het spel staat, om zo ook te laten merken aan

de cliënt: ‘je doet er toe’. De cliënt is sturend, de bestaans- of zingevingsconsulent volgend.

Welke meerwaarde ervaren huisartsen en patiënten?

Zowel huisarts als cliënt lijken tevreden, maar hebben moeite om te verwoorden wat de opbrengst is. Analyserend naar de opbrengst van de inzet van geestelijk verzorgers werd door de huisartsen de rust benoemd te weten dat naast de medische ook de existentiële dimensie de aandacht krijgt.

Welke drempels ervaren huisartsen, zingevingsconsulenten en patiënten?

Uit de pilotstudie komt een aantal dilemma’s naar voren. Zo blijkt dat zowel huisartsen als patiënten geen ‘taal’ hebben voor levensvragen. De religieuze taal is voor velen weggefallen, maar daar is niets voor in de plaats gekomen. Hierdoor worden levensvragen maar moeizaam herkend.

Huisartsen geven aan dat het hun ontbreekt aan handvatten en ervaring wanneer en hoe een zingevingsconsulent inzetbaar is. Er is geen financiering voor de inzet van een zingevingsconsulent. De kosten voor het inschakelen van een zingevingsconsulent moet door de individuele patiënt worden betaald.

Voor de zingevingsconsulent vormt de onduidelijke profilering een belemmering. Hoe maakt de bestaansconsulent duidelijk wat hij te bieden heeft en hoe onderscheidt hij of zij zich daarmee van beroepen zoals de psycholoog of de maatschappelijk werker?

Bij het uitvoeren van euthanasie werd de zingevingsconsulent verschillende keren niet

betrokken, ondanks een voorafgaand intensief contact. Zowel voor patiënten als voor de huisarts was niet duidelijk welke rol een bestaansconsulent hier zou kunnen spelen.

Ten slotte is er onduidelijke samenspraak met andere levensbeschouwelijke professionals die door familie worden ingeschakeld. Een katholieke pastor nam zonder overleg met de bestaansconsulent de uitvaart voor zijn rekening, terwijl de bestaansconsulent hier uitvoerig met de patiënt over van gedachten had gewisseld.

Het teamwork tussen de huisarts en zingevingsconsulent is ook niet vanzelfsprekend. Er dreigt het gevaar van twee solotrajecten. Teamwork zou verder ontwikkeld kunnen worden door structureel overleg binnen de eerste lijn van praktijkondersteuners, huisartsen en zingevingsconsulent.

Als we in termen van competenties van de zingevingsconsulent spreken, kunnen we zien dat er met name een appèl wordt gedaan op de relationele, de hermeneutische en de dialogische competentie. Deze spelen een belangrijke rol in het contact met de patiënt en de familie, zowel als met de huisarts en met andere (zorg)professionals. De zelfreflectieve competentie is mede van belang om te kunnen schakelen tussen de verschillende leef- en professionele werelden (zie tabel).

De focusgroep

Tot deze fase in het onderzoek heeft de focus van de analyse van de onderzoeksgegevens met name gelegen op de inzet van de zingevingsconsulenten. Er is wel gekeken naar wat cliënten en huisartsen als ‘opbrengst’ van de gesprek-

VIER COMPETENTIES TEN BEHOEVE VAN GEESTELIJKE BEGELEIDING	
1. Relationale competentie	Het vermogen te investeren in (de opbouw en het bewaken van) een relatie van veiligheid, gelijkwaardigheid en vertrouwen.
2. Hermeneutische competentie	Het vermogen om verschillende, mogelijk tegenstrijdige, betekenisdimensies in de verhalen en ervaringen van de ander te herkennen, te duiden en te verwoorden teneinde zoveel mogelijk recht te doen aan diens geleefde werkelijkheid.
Narratieve sensibiliteit	De gevoeligheid en openheid voor de vele mogelijke (eventueel tegenstrijdige) betekenisdimensies en nuances in de verhalen en ervaringen van de ander.
3. Zelfreflectieve competentie	Het vermogen om je eigen voorkeuren, ideeën, angsten, verlangens, waarden et cetera te onderzoeken en deze in reactie op de ander te (h)erkennen.
4. Dialogische competentie	Het vermogen je open te stellen voor het verschil en de bereidheid om je eigen vooronderstellingen op het spel te zetten en te veranderen.

Overzicht van de vier competenties. Bron: Duyvenbode 2014, gebaseerd op Alma & Anbeek 2013

ken zagen. Deze twee punten zijn nog niet voldoende uit het verzamelde materiaal naar boven gekomen. Enerzijds bleek dat het lastig was om cliënten van de zingevingsconsulenten achteraf te vragen wat zij van de gesprekken hadden gevonden (cliënten waren overleden; het was voor cliënten moeilijk om onder woorden te brengen wat de ‘opbrengst’ van de gesprekken was geweest omdat er geen problemen opgelost waren; cliënten hebben in vertrouwen met de zingevingsconsulenten over gevoelige thematiek gesproken, waarna ze het lastig vonden om hierover met een onbekende buitenstaander in gesprek te gaan). Anderzijds is in de verzamelde data nog te weinig naar

Voor huisartsen is op het gebied van zingeving een toeleidende rol mogelijk, al zijn er nogal wat dilemma’s

boven gekomen hoe huisartsen de geboden zorg evalueerden (huisartsen zagen geen duidelijke probleemoplossing; hadden te weinig zicht op waar de gesprekken precies over gegaan waren; zagen geen duidelijke veranderingen bij hun patiënten). Om de visie van huisartsen meer zichtbaar te krijgen is een focusgroep-interview georganiseerd. Aan dit interview deden zes praktijk houdende huisartsen, vijf mannen en een vrouw, en een huisarts in opleiding (vrouw) mee. De werving van de huisartsen vond plaats door contacten tussen de huisartsen onderling; een aantal van hen is gespecialiseerd in de palliatieve zorg, van andere huisartsen was bekend dat ze interesse

hebben in zingevingvragen. Het interview werd geleid door een onderzoeker van het project; daarnaast was een andere onderzoeker als observant aanwezig. Hieronder de belangrijkste bevindingen.

Het interview werd als volgt ingeleid: *In de palliatieve zorg worden jullie als huisartsen wellicht regelmatig geconfronteerd met zingevingvragen. Wat moet ik me in jullie praktijk daarbij voorstellen? Komen jullie het vaak tegen? Wanneer merk je dat? Wanneer merk*

*je dat niet?*²⁵ Ondanks dat de huisartsen in deze focusgroep in beginsel positief leken te staan tegenover

een eventueel in te schakelen zingevingconsulent, stond een groot deel van het focusgroep-interview in het teken van de poging vat te krijgen op het concept ‘zingevingvragen’ en hoe de rol van de huisarts en mogelijk de zingevingconsulent op dit vlak ingevuld zou kunnen worden.

Volgens de deelnemers spelen zingevingvragen vaak als er sprake is van verlieservaringen. Het meest in het oog springend is dat in de palliatieve zorg, maar verlieservaringen spelen ook bij chronisch zieken, mensen die een naaste verloren hebben of iets wat voor hen belangrijk is hebben moeten opgeven. Verder ziet één van de huisartsen zingevingvragen als ‘welzijnsvragen en eenzaamheid’. Een ander noemde ‘angst’ als mogelijk aspect.

Afbakening van het domein ‘zingevingvragen’

Ondanks dat huisartsen zingevingvragen of -problematiek lijken te signaleren in de levens van patiënten, bleek het bijzonder lastig om

helder te krijgen wat zingevingvragen precies zijn. Ze komen ook niet als zodanig ter sprake. Patiënten benoemen hun problemen niet in die termen en huisartsen ‘vertalen’ de verwoorde klachten vervolgens bijvoorbeeld als ‘medisch onverklaarbare klacht’, ‘moehaid’, of ‘boosheid’.

Door dit vage karakter hangt het dus van de werkwijze en duiding door de huisarts af of problemen waar patiënten mee worstelen als zingevingvragen geïnterpreteerd worden. Of

huisartsen vervolgens ook een rol zouden moeten spelen in aandacht voor zingevingvragen is twee. En omdat patiënten niet

uit zichzelf zullen vragen naar begeleiding door een voor hen onbekende zingevingconsulent, lijkt hier een cruciale vraag te liggen. Als huisartsen op het gebied van zingeving een rol zouden moeten nemen, zullen zij hierin dus een toeleidende rol nemen. Aan die mogelijk toeleidende rol zitten enkele lastige aspecten.

Past aandacht voor zingeving wel bij de rol van de huisarts?

Alle deelnemende huisartsen herkenden situaties waarin mogelijk zingevingvragen bij patiënten aan de orde waren. In die gevallen kan de huisarts een speciale rol spelen door de vragen of klachten van patiënten aldus te verwoorden en vervolgens eventueel patiënten door te verwijzen naar een zingevingconsulent.

Soms kan het signaleren van de vragen door de huisarts zelf reeds genoeg zijn om patiënten te helpen. Pas wanneer huisartsen het gevoel hebben dat ‘ze niet verder komen met een patiënt’ denken zij dat expliciet aandacht geven

aan zingevingvragen nuttig zal zijn.

Huisartsen voelden zich daarbij ook onzeker (onvoldoende kennis) of onmachtig (onvoldoende tijd) om patiënten hierin te begeleiden. Ook botst het regelmatig met de rol van huisarts: je moet vaak onder tijdsdruk handelen (diagnosticeren; insturen of niet; medicijnen voorschrijven). De zorgverzekeraar hanteert de eenheid van tien minuten per consult, met een maximum van twee aaneensluitende consulten, ook voor visites.

In het focusgroep-gesprek werd daarom nader onderzocht of het mogelijk en wenselijk is

om patiënten door te kunnen verwijzen naar iemand die zich specifiek met zingevingvragen bezighoudt. Maar ook voor het verwijzen geldt dat van de gebruikelijke werkmodus afgestapt moet worden. Ook voor het ‘simpel’ signaleren van zingevingvragen moet je dus rust en geduld hebben en beschouwend of reflecterend kunnen kijken. Gezien het gevoel van huisartsen dat zij daar niet voldoende tijd en expertise voor hebben, ligt hier dus al een probleem.

Wat moet iemand kunnen om zich met zingevingvragen bezig te houden?

Om patiënten te kunnen begeleiden in hun zingevingvragen vinden de deelnemende huisartsen dat de betreffende professional zich dient aan te sluiten bij en af te stemmen op de patiënt, om op die wijze de vragen of blokkades van patiënten te kunnen verhelderen, te duiden en daarvoor mogelijk voor betrokkene beter hanteerbaar te maken. Dit alles door de tijd te nemen, te praten, te luisteren en te benoemen. Daarnaast

wordt kennis van verschillende wereldvisies en het omgaan met diversiteit genoemd.

Wie kunnen dat?

Verschiedende disciplines werden hierbij genoemd: een (academisch opgeleide) zingevingconsulent (analoog aan de geestelijk verzorger die binnen een zorginstellingen werkzaam is); maatschappelijk werker, psycholoog, sociaal-psychiatrisch verpleegkundige, vrijwilliger of

buurvrouw. Wie nu de juiste persoon of wat nu de juiste professie is, is wederom lastig te bepalen vanwege de omissie van

een duidelijke begrenzing of definiëring van het thema ‘zingevingproblematiek’.

Wat moet het effect/resultaat zijn van aandacht voor zingevingvragen?

Door aandacht aan zingevingvragen te geven kan wellicht voorkomen worden dat vragen die niet medisch zijn toch bij de huisarts neergelegd (blijven) worden. Daarvoor is het noodzakelijk dat zowel de patiënt als de huisarts dat inzien. Beiden dienen daarvoor uit de gebruikelijke medische modus te stappen.

Eveneens hoopt de huisarts dat hij daardoor ontlast wordt, omdat de vragen niet meer op zijn bordje (blijven) liggen en er dus minder beroep op hem gedaan zal worden. Maar het zal wellicht niet enkel ontlasten (dus werkdruk verminderen), het kan ook verdiepend en voedend werken. Dat vergt echter tegelijkertijd een investering van de huisarts.

Natuurlijk draagt die consulent iets bij, want anders heb ik die consulent niet nodig. Als

*Montfort Demonstrationschool for the
Deaf and Blind, Limbe, Malawi*

die consulent dingen doet die ik ook kan, dan is het puur ontlastend, maar hij doet wat anders.[...]

Ik denk vooral dat die patiënt er beter van wordt. Ik heb niet de illusie dat het mij zal ontlasten. Als het mij vier keer zoveel werk kost, dan zal ik mij wel achter de oren krabben. Ontlasten zal deels ook wel zo zijn, maar het kost ook wat.[...]

Ook hier wordt het risico gesignaleerd dat door de moeilijk te begrenzen en te definiëren ‘zingevingsproblematiek’ en daarmee de vage doelen die de aandacht voor deze problematiek zou moeten dienen, tot onduidelijkheid en onbegrensde groei zal kunnen leiden.

Maar aanbod creëert ook vraag. Er is een lijdensdruk die wij in onze spreekkamer ontvangen en waar we ons best mee doen. Maar als je niet duidelijk definieert welk doel zo’n begeleidingstraject heeft ... [...]

Behoeft van de huisarts ten aanzien van zingevingsproblematiek

Gezien de onzekerheid die huisartsen ervaren in het signaleren, begeleiden en ‘oplossen’ van zingevingsproblematiek van patiënten, uiten huisartsen de behoefte om hierover met gelijkwaardige samenwerkings- en gesprekspartners te kunnen reflecteren. Zij pleiten ervoor dat zij in een of andere samenwerkingsvorm met academisch opgeleide zingevingssconsulenten patiëntencasusstiek zouden kunnen bespreken en uitwisselen.

Daarnaast kan samenwerking huisartsen helpen om – vanwege de andere invalshoek die

de zingevingssconsulent kiest – beter zicht te krijgen op hoe de patiënt tegenover zijn situatie staat, waardoor hij zijn zorg daar ook beter op kan afstemmen. Voorwaarde hiervoor is wel dat huisarts en consulent hierover inhoudelijk mogen uitwisselen.

Hoe patiënten overtuigen?

Zoals reeds gesteld: in de spreekkamer van de huisarts benoemen patiënten zingevingsvragen of -problemen niet in deze termen. Huisartsen worstelen daarom hoe hen te overtuigen en te verwijzen naar een voor hen nog onbekend iemand met een onduidelijk aanbod om over hun (zoals de huisarts dat benoemt) zingevingsprobleem te gaan praten. Daarbij is patiënten bovendien ook niet direct te verhelderen wat de uitkomst van dat soort gesprekken zal zijn.

Organisatievorm en financiering

Tijdens dit focusgroep-interview is er naast bovengenoemde onderwerpen nog kort aandacht besteed aan de vorm van organisatie en financiering van het inschakelen van hulpverlening op het gebied van zingevingsvragen. Qua organisatie is de mogelijkheid dat huisarts en zingevingssconsulent in een hechte samenwerkingsrelatie gaan werken, waarbij de zingevingssconsulent bijvoorbeeld binnen het gezondheidscentrum aanwezig en beschikbaar is. Wellicht dat dit voor patiënten drempelverlagend werkt.

Het wordt daarbij wel als meerwaarde gezien dat de zingevingssconsulent bij de mensen thuis in gesprek gaat. Een andere vorm is dat de zingevingssconsulent onafhankelijk en zelfstandig is, en door de huisarts in te schakelen is. Een nadeel hiervan zou kunnen zijn dat de huisarts

te weinig of pas achteraf geïnformeerd blijft over wat er ter sprake komt tussen zingevingssconsulent en patiënt.

Dit punt raakt aan een belangrijke vraag die bij beide organisatievormen speelt: hoe moet de informatie-uitwisseling tussen huisarts en zingevingssconsulent geregeld worden? Voor geestelijk verzorgers binnen een intramurale setting geldt veelal een vrijplaatsfunctie. De huisartsen lieten duidelijk weten dat zij juist behoefte hadden aan een hechte samenwerkingsrelatie, omdat zij van de inzichten en het perspectief van de zingevingssconsulent konden leren of dat zij samen konden reflecteren, zodat daardoor hun kwaliteit van zorg zou kunnen verbeteren. De zingevingssconsulent heeft hierin dan dus naast een consulterende functie richting de patiënt ook een consultfunctie richting de huisarts. Hiervoor is het nodig dat de zingevingssconsulent niet een strikte interpretatie van de vrijplaats hanteert, maar bereid is om na toestemming van de patiënt informatie over de gesprekken uit te wisselen.

Heel kort is het onderwerp ‘financiering’ verder nog aan bod gekomen. Daarbij wordt op twee gedachten gehinkt. Enerzijds zou aandacht aan zingevingsvragen zo goedkoop mogelijk en daarmee laagdrempelig geregeld moeten worden (door bijvoorbeeld speciaal getrainde vrijwilligers), anderzijds wordt het toch ook wel als speciale expertise gezien waarbij de huisarts te rade kan gaan om zo de zorg zo goed mogelijk op de situatie af te stemmen. Een ander punt is de bron van financiering: moeten de mensen het (deels) zelf betalen of moet het gefinancierd worden vanuit de zorgverzekering of andere gemeenschappelijke middelen?

Conclusies, aanbevelingen en implicaties

Op grond van de pilot komen we tot een aantal conclusies, waaraan we een aantal reflecties verbinden wat dit voor de positionering van levensbeschouwelijke professionals dient te betekenen. Op basis hiervan formuleren we vervolgens een aantal implicaties voor initieel en post-initieel theologisch onderwijs.

Conclusies

1. De zingevingssconsulent lijkt goed en betekenisvol werk te doen, maar weet dit niet in een hedendaagse levensbeschouwelijke of existentiële taal te communiceren.⁶ Hierdoor dreigt psychologisering van het vakgebied (luisteren, erkennen, bevestigen, aandacht geven) en onderwaardering van de expertise van de geestelijk begeleider (‘de buurvrouw kan het ook’). Daarbij dreigt de levensbeschouwelijke dimensie en expertise uit beeld te raken en zelfs te verdwijnen.
2. Uit de analyse van de logboeken komt naar voren dat huisartsen en patiënten geen taal hebben voor levensvragen. Ook uit de focusgroep blijkt dat er grote verwarring is rondom begrippen als zingeving, levensvragen en spiritualiteit. Deze conclusie kwam ook naar voren in de twee masterscripties die in het kader van dit project geschreven zijn (Hulshof 2012; De la Hayze 2012). De termen zingeving, levensvragen en spiritualiteit zorgen bij een breder publiek maar ook bij medische professionals voor verwarring en onduidelijkheid.
3. De onduidelijke profilering van de zingevingssconsulent zorgt voor onzekerheid over ➤

de eigen rol. Omdat de eigen levensbeschouwelijke expertise onvoldoende in beeld is, ontstaat er rolverwarring ten aanzien van aanpalende zorgverleners, zoals psychologen, maatschappelijk werkers en vrijwilligers.

4. Huisartsen signaleren zingevingsvragen en geven aan dat hier een andere expertise en andere competenties geboden zijn dan de medische. Snelle analyse en probleemoplossing staan niet op de voorgrond, maar rust, geduld en beschouwende reflectie. Hier zou een speciaal opgeleide professional, die kennis heeft van verschillende wereldvisies en het omgaan met diversiteit, een rol kunnen spelen. Als voordeel van een academisch opgeleide professional wordt de mogelijkheid van gelijkwaardige samenwerking en reflectie genoemd, wat tot betere zorg zou kunnen leiden, maar ook tot verdieping en voeding van de professional zelf.

5. Voor de organisatie en financiering van geestelijke begeleiding zijn nog de nodige gesprekken, beroepsverheldering (beroepsgeheim in plaats van vrijplaats), vindingrijkheid en ondernemingszin geboden.

Aanbeveling 1

Op grond van conclusie 1, 2 en 3 lijkt er werk aan de winkel voor de opleidingen om een hedendaagse (inter)levensbeschouwelijke taal te ontwikkelen, die het domein van de particuliere religies maar ook van de psychologie weet te overstijgen. Dit is geen eenvoudige klus, maar wel een noodzakelijke. Sommige denkers wijzen

op de overbodigheid van levensbeschouwelijke inhouden (De Botton 2011), anderen op het ontbreken van een taal die de dagelijkse ervaringen van mensen verbindt met maatschappelijke, levensbeschouwelijke en politieke visies, waardoor belangrijk engagement onzichtbaar en onbesproken blijft (Van den Brink 2012). Uit ons onderzoek blijkt dat er een wereld verloren dreigt te gaan als levensbeschouwelijke professionals, of het nu geestelijk begeleiders of

predikanten zijn, geen taal meer hebben om aan buitenstaanders uit te kunnen leggen over welke dimensie van het

menselijk bestaan hun expertise gaat.

In onze visie dienen concrete ervaringen van kwetsbaarheid en een veelheid aan religieuze en culturele (literatuur, kunst) bronnen en verhalen (die vaak gaan over kwetsbaarheid) het uitgangspunt te zijn voor een dergelijke nieuwe, hedendaagse levensbeschouwelijke taal. In *De berg van de ziel* en *Aan de heidenen overgeleverd* (Anbeek 2013b; 2013a) wordt een eerste aanzet tot een mogelijke uitwerking gegeven, waarbij de zoekvragen van de systematische theologie als leidraad zijn genomen. Er zijn echter ook andere aanzetten om voorbij de voor velen onbegrijpelijk geworden traditionele religieuze taal te komen en te zoeken naar nieuwe, levensbeschouwelijk verankerde inhouden en uitdrukkingsmogelijkheden. Zie bijvoorbeeld het werk van de theologen Ganzevoort (2012), Berkvens-Stevelink (2011) en de antropoloog Droogers (2013). De krachten dienen hier, zowel op het gebied van onderzoek, onderwijs en maatschappelijk debat, gebundeld te worden.

In termen van competenties gaat het hier met name om de hermeneutische en dialogische competentie. Hoe kunnen de ervaringen en verhalen van mensen existentieel geduid worden en verbonden worden met overstijgende narratieven? En: hoe kan hierover gedialogiseerd worden binnen verschillende taalvelden zoals het medische en psychologische taalveld? Daarnaast is de zelfreflectieve competentie van de theoloog of levensbeschouwelijke professional van groot belang: het vermogen om de eigen voorkeuren, angsten, ideeën in reactie op de ander te herkennen en zich hierdoor niet blind te laten leiden.

Aanbeveling 2

Op grond van conclusie 4 kan gesteld worden dat levensbeschouwelijke professionals hun *unique sellingpoint* beter dienen te vermarkten. Beschouwende reflectie, kennis van wereldvisies en kunnen omgaan met diversiteit worden door medische professionals als waardevol gezien. Het op academisch niveau kunnen inbrengen van deze competenties wordt als een verrijking voor de zorg voor de patiënt en als verdiepend voor de professional genoemd. Voor de opleiding van levensbeschouwelijke professionals zou dit kunnen betekenen dat er meer wordt ingezet op het oefenen met het inbrengen van deze competenties in gesprekken met andere professionals, zoals artsen en psychologen.

Een aspect dat binnen de pilot niet expliciet aan de orde kwam, maar in dit verband wel genoemd dient te worden, is de expertise op het gebied van moreel beraad die de levensbeschouwelijke professional kan inbrengen in zorgcontexten. Ook hier zijn beschouwende reflectie,

kennis van wereldvisies en kunnen omgaan met diversiteit onontbeerlijke competenties die tot het domein van de levensbeschouwelijke professional behoren.

Aanbeveling 3

Op grond van conclusie 5 kan de aanbeveling gedaan worden dat opleidingen voor levensbeschouwelijke professionals hun studenten dienen toe te rusten om als ondernemer in een onontgonnen werkteerrein te kunnen staan. Dit is geen gemakkelijke taak, omdat het ondernemerschap om competenties vraagt die nogal eens haaks staan op de competenties van de meer klassiek geschoolde levensbeschouwelijke professional. Zo vraagt ondernemerschap om: overtuigingskracht, marktorientatie, probleemanalyse, netwerken, durf, rendementsbesef, initiatief nemen, beïnvloeden en communiceren, terwijl de klassieke geestelijk begeleider juist prat gaat op terughoudendheid, kosteloosheid, volgend aanwezig zijn, zeker niet beïnvloeden en de vrijplaats als absolute grens van communicatie. Voor de opleidingen ligt hier de noodzakelijke uitdaging om, met behoud van het goede van de klassieke levensbeschouwelijke professional, toch te werken aan een gezonde ondernemingszin van de hedendaagse professional. Alleen op die manier kan er een wereld veroverd worden.

Implicaties voor de opleidingen

Op grond van het bovenstaande zijn de volgende implicaties te formuleren voor het initieel en post-initieel theologisch onderwijs. Meer dan nu het geval is dient er onderzoek te worden gedaan naar een hedendaagse, voor velen toegankelijke levensbeschouwelijke taal ►

die aansluit bij ervaringen van kwetsbaarheid en de mogelijke betekenis hiervan voor mensen met verschillende of geen levensbeschouwelijke achtergronden. Dit onderzoek dient direct in het onderwijs verdisconteert te worden.

Er dient in het onderwijs aandacht te komen voor de interdisciplinariteit waarmee een hedendaagse levensbeschouwelijke professional mee te maken heeft. Hij of zij moet de eigen expertise kunnen verwoorden binnen andere taalvelden, zoals het medische, het psychologische en het juridische taalveld. Hij of zij dient bereid te zijn om binnen een teamverband te werken en daarin een eigen expertise te vertegenwoordigen, waarbij het beroepsgeheim op een open en niet belemmerende wijze kan werken.

Naast de klassieke competenties die de professie van een levensbeschouwelijk werker kenmerken, dient er aandacht te komen voor competenties die te maken hebben met ondernemerschap. Binnen de opleidingen dienen deze competenties verworven te worden (onder andere door stages in pioniersgebieden), waarbij tevens inzicht wordt geboden dat de paradoxaliteit van de competenties elkaar niet hoeven tegen te spreken, maar juist kunnen versterken.

De genoemde implicaties gelden zowel voor het initieel als het post-initieel onderwijs. Voor het post-initieel onderwijs ligt er bovendien de uitdaging om interdisciplinaire cursussen te ontwikkelen, waar professionals uit verschillende domeinen (zorg, media, bedrijfsleven, levensbeschouwing) geschoold worden en met elkaar in gesprek gaan over hoe levens- of zinvragen binnen de verschillende werkterreinen een rol spelen en op welke wijze hiermee kan worden omgegaan. ◀

Noten

- ¹ Met dank aan Elza Kuijk die kritische feedback op het artikel gaf.
- ² In het ZonMw-rapport (de Nederlandse organisatie voor gezondheidsonderzoek en zorginnovatie) *Moet alles wat kan?* (2013) wordt bezwaar gemaakt tegen de hedendaagse opvatting van gezond en sterk willen zijn. We klampen ons met z'n allen vast aan een niet-realistisch beeld met onrealistische verwachtingen ten aanzien van de gezondheidszorg.
- ³ In de pilot werd na discussie besloten om de term *zingevingsconsulenten* en later *bestaansconsulenten* te gebruiken voor de geestelijk begeleider. In dit artikel wordt de term 'zingevingsconsulent' gebruikt. 'Ziek zijn en ouder worden zijn in de huidige maatschappij geen aansprekende gespreksonderwerpen. Liever gaat het over nieuwe snufjes en 'gezond zijn in een gezond lichaam', dan over handicaps en minder mobiel worden, afhankelijk zijn van een mantelzorger. De notie dat het leven eindig is moet überhaupt weer meer in de samenleving doordringen – nu domineert vaak het beeld van sterke en gezonde mensen die door nieuwe medische vondsten en
- ⁴ De zingevingsconsulenten die participeerden waren afgestudeerde geestelijk begeleiders met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden: humanistisch, katholiek en protestants. De verschillende zingevingsconsulenten hadden allemaal ervaring binnen intramurale geestelijke verzorging, variërend van justitiële inrichtingen, ziekenhuizen en gehandicaptenzorg.
- ⁵ Naast deze openingsvraag werd het gesprek semi gestructureerd door de vragen: Wanneer spelen zingevingsvragen? Wat zijn zingevingsvragen? In hoeverre past aandacht voor zingevingsvragen bij de rol van de huisarts? Hoe kan de huisarts hierin ondersteund worden?
- ⁶ Zie Anbeek (2013c) waar deze conclusie door tal van citaten uit de logboeken geïllustreerd wordt.

Literatuur

- Anbeek, C. (2013a). *Aan de heidenen overgeleverd. Hoe theologie de 21ste eeuw kan overleven*. Utrecht: Ten Have.
- Anbeek, C., Jong, A. de (2013b). *De berg van de ziel. Een persoonlijk essay over kwetsbaar leven*. Utrecht: Ten Have.
- Anbeek, C., Schuurmans, J. & Palmboom, G. (2013c). Bestaansconsulenten binnen eerstelijns behandelteams: een verborgen vraag en mogelijkheden voor een nieuw aanbod. In: Erp, S. van, Goris, H., *De theologie gevierendeeld. Vier spanningsvelden voor de theologiebeoefening in Nederland*. [Nijmegen]: Valkhof Pers, 137-159.
- Anbeek, C.W. & Alma, H. (2013). Worldviewing competence for narrative interreligious dialogue: a Humanist Contribution to Spiritual Care. In: D.S. Schipani (ed.), *Multifaith Views in Spiritual Care*. Kitchener, Ontario: Pandora Press, 149-166.
- Anbeek, C. (2010). *Overlevingskunst. Hoe te leven met de dood van een dierbare*. Kampen: Ten Have.
- Berkvens-Stevelinck, C. (2012). *Erfenis Europa. Toekomst van een stervende zwaan*. Vught: Skandalon.
- Botton, A. de (2011). *Religie voor atheïsten. Een heidense gebruikersgids*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas.
- Brink, G. van den, Panhuysen, M. & Maalsté, N. (2012). *Eigentijds idealisme. Een afrekening met het cynisme in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Droogers, A. (2013). *God 3.0. Voorbij godsdienst en atheïsme. Hoe ziet God eruit in de 21ste eeuw?* Almere: Uitgeverij Parthenon.
- Duyvenboden, L. (2014). *Verborgen verhalen. Psychiatrie & geestelijke begeleiding: een narratief perspectief*. Masterscriptie Universiteit voor Humanistiek, Utrecht.
- Ganzevoort, R. R. (2013). *Spelen met heilig vuur. Waarom de theologie haar claim op de waarheid moet opgeven*. Utrecht: Ten Have.
- Haaf, G. ten (2013). *Moet alles wat kan? Vragen rond medische beslissingen bij het begin en einde van het leven*. Den Haag: ZonMw-signalement.
- Hayze, J. de la (2012). *De spirituele dimensie in een palliatief team*. Utrecht: masterscriptie Universiteit voor Humanistiek.
- Helleman, S. (2007). *Het tijdperk van de wereldreligies. Religie in agrarische civilisaties en in moderne*

samenlevingen. Zoetermeer/Kapellen: Meinema/Pelckmans.

Hulshof, K. (2012). *De geestelijk verzorger in de eerstelijns palliatieve zorg: een hele uitdaging!* Masterscriptie Universiteit voor Humanistiek, Utrecht.

Vroom, H. (2013). *Walking in Widening World. Understanding Religious Diversity*. Amsterdam: VU University Press.

Christa (prof.dr. C.) Anbeek is bijzonder hoogleraar Remonstrantse theologie aan de Vrije Universiteit en hoofddocent Geestelijke begeleiding aan de Universiteit voor Humanistiek.
c.anbeek@uvh.nl

Ger Palmboom is humanisticus en onderzoeker op het gebied van filosofie en ethiek.
www.nietsiszwartwit.nl

Jaap Schuurmans is huisarts en palliatief arts en beeldend kunstenaar.
www.redladder.nl

Hoe leiden we anno 2014 goede theologen op?

Ruim vijftien jaar geleden schreef de Tilburgse pastoraal-psycholoog Rein Nauta (1998) over de kloof tussen de theologische opleiding en de beroepspraktijk: ‘De akelige conclusie [...] moet zijn dat predikanten en pastores worden opgeleid tot een bedrijf dat door hen niet wordt gepraktiseerd, terwijl voor wat zij wel doen de nodige scholing wordt gemist.’ *Theologie als handicap*, noemde hij dat. Licht dat anno 2014 anders?

Als ik het goed zie, is er in die periode veel veranderd in de opleidingen. Daarbij was de aansluiting op de beroepspraktijk steeds een belangrijk element in de discussies, al is het maar omdat het beroepsperspectief ook bij visitaties steeds belangrijker wordt.

En toch. Bij de predikantsopleidingen wordt nog steeds een opvallend groot deel van de studietijd besteed aan grondtalen en exegese. Ik heb daar geen oordeel over, maar het suggereert wel dat de theoloog primair Schriftgeleerde, Bijbeluitlegger is. Systematische theologie, kerkgeschiedenis en praktische theologie zijn goed vertegenwoordigd, al klaagt elke docent dat uitgerekend zijn of haar vak tekort komt in het curriculum. Enigszins schoorvoetend wordt er ook gewerkt aan integratie tussen deze verschillende vakken, maar daar lijkt me nog wel wat

winst te halen. Studenten en afgestudeerden (van welke opleiding ook) hebben vaak grote moeite om in een concrete situatie de inzichten uit al die disciplines op een vruchtbare manier samen te brengen. Eigenlijk geldt datzelfde bij de opleidingen met een ander beroepsperspectief zoals geestelijke verzorging. Daar is de focus op klassiek-theologische vakken vaak minder sterk en krijgt men in plaats daarvan bijvoorbeeld meer godsdienstpsychologie en ethiek, maar de vraag naar integratie is er niet minder om.

Het probleem ligt echter niet alleen bij de onderlinge balans tussen de vakken. Er is in het hele curriculum, zeker bij de opleiding tot voorganger/predikant veel te weinig ruimte voor de aansluiting tussen de theologische taal waarin de voorganger wordt ingewijd en de wereld rondom voor wie die taal vaak volstrekt

onbegrijpelijk is geworden. De hermeneutische kloof ligt niet alleen tussen de theoloog als lezer en de oude tekst, maar veel meer tussen de theoloog als spreker en het moderne publiek.

In mijn vorig jaar bij de Nacht van de Theologie verschenen pamflet *Spelen met heilig vuur* (Ganzevoort 2013) heb ik deze relevantievraag centraal gesteld. Wat te doen als de woorden die we gebruiken voor veel mensen geen verbinding meer hebben met hun levenswerkelijkheid? Uit de reacties blijkt mij dat veel voorgangers die vraag herkennen (ook als ze het oneens zijn met mijn aanzet voor een antwoord). Ze ervaren in de dagelijkse praktijk hoe ingewikkeld

het is om de theologische vertaalslag te maken. Ze hebben zelf alleen geleerd om in klassiek-theologische taal te spreken. Voor zover het lukt om de brug wel te slaan, komt dat veelal door hun eigen creativiteit en de gewilligheid van hun gehoor en niet door hun opleiding – zo steek ik de hand in eigen boezem. In dit artikel formuleer ik een aantal lijnen die volgens mij van belang zijn voor een adequate theologische opleiding. De theologie zal voluit publiek en dialogisch moeten zijn, in belangrijke mate religiewetenschappelijk van aard, disciplinair en integrerend, cultureel georiënteerd en bovenal inspirerend.

Publieke theologie

Als theologische opleidingen zijn wij vaak te eenzijdig gericht op de hermeneutische lezing van de traditie en te weinig op de hermeneutische communicatie met het publiek van

vandaag. Het eerste kenmerk van een adequate hedendaagse theologie lijkt mij dat het een voluit publieke theologie moet zijn die niet slechts intern kerkelijk georiënteerd is. Dat hangt er om te beginnen mee samen dat het publiek van de theologie per definitie al drievoudig is: kerk, samenleving en wetenschap (Tracy 1981). In onze tijd en Nederlandse context is met name het publiek ‘kerk’ verzwakt. Waar dat in de min of meer verzuilde samenleving een duidelijk te definiëren en afgebakende groep was, daar is

*Men tracht de wereld te bekeren,
veranderen, of begrijpen,
maar het gaat steeds om de wereld*

het in onze geseculariseerde – of beter: gede-institutionaliseerde (Ganzevoort 2006) – context een veel lastiger te omschrijven pu-

bliek. Natuurlijk zijn er grote verschillen tussen denominaties, waarbij vooral de kleinere en meer exclusivistische geloofsgemeenschappen een veel duidelijker eigen taal hebben. Bij met name de grote en meer inclusivistische geloofsgemeenschappen is het echter steeds ingewikkelder vast te stellen wie überhaupt het publiek zijn. Mensen kunnen formeel lid zijn zonder enige betrokkenheid of vertrouwdheid met de vormen en termen. Mensen kunnen participeren zonder in de traditie gevormd te zijn. Er zijn tal van fluïde, tijdelijke en partiële vormen van betrokkenheid waardoor het moeilijk te bepalen wordt wat nu eigenlijk het publiek ‘kerk’ is. Dat geldt nog veel meer voor die theologen die werken in de geestelijke verzorging en in de zorginstelling, krijgsmacht of gevangenis en te maken krijgen met een publiek dat zo veelkleurig is, dat het maar de vraag is of het nog in de categorie ‘kerk’ valt. Voor veel theologen geldt ►

dus dat ze er steeds minder vanuit kunnen gaan dat hun publiek de klassieke termen en vormen begrijpt, ingewijd is in de traditie, de verhalen en beelden kent, en gezag toekent aan de teksten, structuren en ambten. De institutionele dimensie is op veel plaatsen ernstig aangetast.

Een voluit publieke theologie neemt deze werkelijkheid tot uitgangspunt. Ze spreekt niet alleen of primair tot de 'eigen' gelovigen, maar ziet dus de breedte van de samenleving als haar gesprekspartner en publiek. Dat wil niet zeggen dat ze geen eigen geluid (of geluiden) heeft, maar ze voert van meet af aan het gesprek in de breedte. In die publieke theologie zijn minstens drie grondvormen te onderscheiden. De eerste is een primair getuigende of apologetische theologie, waarin men tracht de plausibiliteit van het christelijk geloof uit te dragen in een postchristelijke samenleving (bijvoorbeeld Peels & Paas 2013). De tweede is een maatschappelijke theologie waarin men inzichten vanuit de eigen traditie op kritische wijze inzet om maatschappelijke problemen te adresseren (bijvoorbeeld Borgman 2009; Storrar & Morton 2004). De derde is een cultuur-hermeneutische theologie waarin men de theologische expertise en verstaansmodellen uit tradities inzet om de huidige cultuur en samenleving te interpreteren (bijvoorbeeld Gräb 2002). In alle drie de gevallen kiest de theologie voor het bredere publiek van de samenleving, maar de wijze en het doel verschillen: getuigend of evangeliserend; kritisch reflecterend; analyserend en interpreterend. Anders gezegd: men tracht te wereld te bekeren, veranderen, of begrijpen, maar het gaat steeds om de wereld.

De eerste uitdaging voor de theologische

opleiding is dus een transformatie tot voluit publieke theologie. Daarbij zullen verschillende opleidingen verschillende accenten leggen, maar naar mijn besef zou elke theoloog basale vaardigheden moeten ontwikkelen voor elk van deze drie gestalten van publieke theologie. Ik pleit dus niet voor een apart vak 'publieke theologie' in het curriculum, maar voor een fundamentele herijking van de gehele theologie als publieke theologie. Dat leidt onherroepelijk tot meer ruimte voor apologetiek, maatschappij-analyse, ethiek, bevrijdingstheologie, media en populaire cultuur. Niet in plaats van klassieke vakken, maar als invulling daarvan (denk aan de aandacht voor film in moderne dogmatische boeken).

Dialogische theologie

Het publiek is niet alleen breed en maatschappelijk geworden, maar ook pluraal. Dat geldt voor de samenleving als geheel, maar het geldt ook binnen veel geloofsgemeenschappen. Het geldt zelfs op het individuele niveau waar veel mensen zich door meer dan één traditie laten voeden en inspireren. Soms is dat zo diepgaand dat we van meervoudige religieuze identiteiten of *multiple religious belonging* kunnen spreken (Kalsky 2008). Vaker zal het zo zijn dat men zich elementen van verschillende tradities toe-eigent zonder zich geheel met zo'n traditie te verbinden. Dat leidt tot een noodzakelijke *dialogue intérieur*, een gesprek binnen het meerstemmige zelf (Hermans 1995). Op een ander niveau treedt die dialoog ook voortdurend aan de dag binnen geloofsgemeenschappen waar mensen met een verschillende beleving met elkaar in gesprek moeten, of in de samenle-

ving als geheel waar we het met elkaar moeten zien te rooien. Dat gaat uiteraard niet zonder problemen: dialoog impliceert ook conflict, schurende visies, onopgeefbare momenten van intolerantie enzovoorts. Het is de uitdaging om het in die spanning met onszelf en elkaar uit te houden en zo met en van elkaar te leren.

Om in dat (mentale en sociale) plurale landschap te functioneren is een fundamenteel dialogische theologie nodig die voortdurend op zoek is naar het gesprek tussen verschillende personen, groepen en tradities. Op zichzelf hoeft dat geen nieuwe uitvinding te zijn, maar gaat het veel meer om de herontdekking dat de traditie zelf altijd veelkleurig is. Zo laat Brueggemann (1997) zien hoezeer het Oude Testament gestructureerd is door getuigenissen en disputen en dat juist in die veelkleurigheid het spreken over God tot uitdrukking komt. De geschiedenis van kerk, christendom of religie is evenzeer door dialoog en

diversiteit gekenmerkt, en systematische theologie is ondenkbaar zonder de disputen die bij pluraliteit

horen. Religieuze tradities gaan overigens wel verschillend om met dit gegeven. Zo is het hindoeïsme van nature opener voor veelkleurigheid dan de islam waarbinnen men één centrale religieuze autoriteit erkent in de Koran. Toch is ook daar sprake van een pluraliteit van stromingen en een noodzaak van dialoog.

Dialogische theologie kan dus in het curriculum op een veelheid van plaatsen aan de orde komen en zou in alle vakken het basale perspectief moeten zijn. Pedagogisch gezien kan men dat nog op twee heel verschillende

manieren uitwerken. De eerste variant is dat de student met het oog op een inhoudelijk gevulde dialoog allereerst een sterke eigen levensbeschouwelijke identiteit ontwikkelt (welke dan ook). De tweede variant is dat de student in een dialogische context gaat ontdekken waar zijn of haar levensbeschouwelijke eigenheid ligt om die vervolgens uit te diepen (Ganzevoort 2008). De eerste visie zal wellicht eerder leiden tot de keuze voor een opleiding met een eenduidige levensbeschouwelijke inkleuring; bij de tweede zal men eerder aan een interlevensbeschouwelijke opleiding denken. Hoewel voor beide visies wat te zeggen is, lijkt het mij zeker op academisch niveau essentieel om voldoende exposure aan andere stromingen en perspectieven te organiseren. Tussen een kerygmatische monoreligieuze benadering en een relativistische liberale benadering hebben we te zoeken naar een 'communicatief-communautaire' benadering (Altena & Hermans

Is het wel reëel om te verwachten dat elke student theologie volledig allround opgeleid kan worden?

2002), die de dialogische competentie probeert te versterken (Vroom 2006). Dat is een relationeel-hermeneutische benadering die ruimte maakt voor verschil en dat verschil vruchtbaar maakt voor beide partners. Het gaat niet uit van universele waarheden, maar van de verbinding van perspectieven.

Confessionele en/of religiewetenschappelijke theologie

In de derde plaats betekent dit mijns inziens dat de tegenstelling tussen religiewetenschap en theologie moet worden genuanceerd (Van der Ven 2005). De discussie over verschil en

overeenkomst tussen deze twee is lang en vaak scherp gevoerd, maar ook overbelast door kari-katuren en belangen. Natuurlijk zijn er verschil-len tussen meer normatieve of strategische en meer descriptieve benaderingen in de bestude-ring van religie. Er zijn ook verschillen tussen benaderingen vanuit een binnenperspectief en benaderingen vanuit een buitenperspectief. En er zijn verschillen tussen monoreligieuze en comparatieve benaderingen. Het is echter een onaanvaardbare versimpeling om te stellen dat theologie gekenmerkt wordt door normativiteit, strategie, binnenperspectief en monoreligiosi-teit of dat religiewetenschap gekenmerkt wordt door descriptie, buitenperspectief en compa-rativiteit. Er zijn ettelijke voorbeelden die zo'n zwart-wit beeld weerspreken.

In plaats daarvan zie ik confessionele theolo-gie en religiewetenschap (pelijke theologie) als twee polen op een continuüm met meerdere dimensies (zoals in de vorige alinea aange-geleid). In de praktijk valt dan direct op dat ook de klassieke theologische vakken vaak een religiewetenschappelijke houding ademen. De meeste bijbelwetenschappers hanteren een puur literair-exegetische methode en houden zich ver van confessionele theologie. Datzelfde geldt voor de meeste theologen die historische of empirische methoden gebruiken. Men zou hooguit van de systematisch theologen kunnen zeggen dat zij vaak met een klassieke confes-sionele houding theologie bedrijven. En tegelijk is elke theoloog en religiewetenschapper ook zelf ergens betrokken bij het veld dat zij of hij bestudeert. Neutraliteit is een illusie uit een verouderd wetenschapsidee.

Misschien is het beter om te zeggen dat we

bij de bestudering van religie (hoe men dat ook nader wil omschrijven) voortdurend bin-nen- en buitenperspectief op elkaar betrekken en tussen die beiden heen en weer gaan. Dat is eigen aan het materiaal dat we bestuderen: mensen, teksten en tradities die zelf door een sterk binnenperspectief bepaald zijn en die daarom ook de onderzoeker steeds weer uitda-gen de eigen plaats te bepalen. Die onderzoeker kan zich identificeren of afstand houden, maar heeft vroeger of later ook met de eigen levens-beschouwelijke vooroordelen en assumpties te maken. Net zo wisselen descriptieve, norma-tieve en strategische benaderingen elkaar af en gaan we bovendien heen en weer tussen intra-en interreligieuze benaderingen.

Het bij elkaar houden van theologie en re-ligiewetenschap is niet alleen zinvol omdat er zoveel overlap is, het zal ook voor het voort-bestaan van de disciplines noodzakelijk zijn. Als de theologie te veel afstand neemt van de religiewetenschap, loopt ze het grote gevaar zich terug te trekken in de eigen geloofsgemeen-schap en zich te isoleren van bredere weten-schappelijke en maatschappelijke debatten. Als de religiewetenschap te veel afstand neemt van de theologie, loopt ze het gevaar te vervreem-den van studenten en anderen die het meest in dit veld geïnteresseerd zijn en daarmee evenzeer irrelevant te worden.

Voor de opleiding van theologen die in het plurale en dialogische religieuze veld van vandaag willen functioneren is een kritisch-constructieve verbinding van confessionele theologie en distantiërende religiewetenschap noodzakelijk. Ze moeten leren om de religi-euze praktijk van zichzelf en anderen tegelijk

vanuit een binnen- en buitenperspectief te zien. Ze moeten leren die nauwkeurig en zo onbevooroordeeld mogelijk waar te nemen en te beschrijven, daar kritische en normatieve vragen bij te stellen en in gesprek te gaan met de aan die praktijken intrinsieke normativiteit, en voorstellen te doen voor verbetering van die praktijk. Dat geldt niet alleen voor de theologen die in een geloofsgemeenschap gaan werken, maar ook voor de religiewetenschappers die ergens als beleidsmedewerker aan de slag hopen te komen.

Integrerende en specialistische theologie

De vierde lijn die ik wil trekken voor de oplei-ding van theologen betreft de relatie tussen de verschillende disciplines binnen en rondom de theologie. De kernvraag is wat een professionele theoloog in onze tijd en wereld nodig heeft en of dat voor elk van hen hetzelfde moet zijn. Dit is niet de gelegenheid

om de hele encyclopedische discussie te voeren, maar ik constateer dat bij de meeste ontwerpen daarvoor in elk geval tekstuele, systematische, empirische en historische benaderingen cen-traal staan (Farley 2001). Het religieuze ma-teriaal dat we bestuderen bestaat immers uit teksten, ideeën en praktijken in hun onderlinge samenhang en in hun ontwikkeling door de tijd heen. Met deze vier benaderingen zijn theolo-gen en religiewetenschappers in staat de com-plexe religieuze werkelijkheid te onderzoeken.

Het probleem is alleen dat de meeste the-ologen – zeker als zij hun werkterrein in de

academische wereld hebben – zich zo speci-aliseren dat ze het interdisciplinaire gesprek maar beperkt kunnen voeren. Dat is ook niet zo vreemd, want de verschillende benaderin-gen hebben zo verschillende methoden dat men moeilijk kan volhouden dat theologie een eenduidige discipline is. Het loopt uiteen van een sterk sociaalwetenschappelijke empirische benadering, compleet met therapeutische trai-ningen of statistische analyses tot hoogstaande conceptueel-filosofische reflecties of gedetail-leerde tekstuele ontdekkingen. De opleiders zijn per definitie de deskundigen op een van deze velden, maar op zijn best amateur op de velden van hun collegae. Dat is een van de redenen waarom de integratie binnen de theologische opleiding vaak te wensen overlaat. Hoe goed-willend docenten ook zijn, het is vaak niet eenvoudig te zien hoe ze hun vakperspectieven

Inspiratie en authenticiteit ontstaan in hoge mate in de performance en dat is niet alleen een kunst, maar ook een kunde

vruchtbaar bij elkaar kunnen brengen. Op zijn best blijven de bijdragen vanuit de verschillende vakgebieden naast elkaar staan, zoals in handboeken als *Religion in Ge-schichte und Gegenwart* of thematische bundels. Tot een werkelijke integratie komt het meestal niet en daardoor schiet de dialoog op metho-disch terrein al te kort.

Idealiter begint deze integratie al vroeg in de opleiding. Als het uitgangspunt is dat de religi-euze werkelijkheid die theologen onderzoeken bestaat uit gelaagde contexten waarin teksten, ideeën en praktijken in samenhang aanwezig zijn, dan zouden we ook in die gelaagde werkelijkheid moeten beginnen. Aan de hand van waarnemingen in een concrete praktijk

Montfort-school, Limbe, Malawi

kunnen studenten leren gevarieerde vragen te stellen om die vervolgens langs de lijnen van de verschillende vakdisciplines te doordenken. Uiteindelijk kan zo'n module uitlopen op een geïntegreerde terugkoppeling naar de praktijk waar het allemaal begon. Deze meer inductieve benadering geeft studenten niet alleen het besef dat de verschillende vakdisciplines echt hun eigen perspectief hebben maar ook op elkaar betrokken kunnen en moeten worden, het leert hen ook hoe ze vragen die in een toekomstige beroepspraktijk opdoemen kunnen doordenken op een theologisch geïntegreerde wijze. Dat kan helpen om naïviteit en eenzijdigheid te voorkomen.

Tegelijk moet echter ook de vraag gesteld worden of het reëel is te verwachten dat elke student theologie volledig allround opgeleid kan worden. De druk op het curriculum is immens, omdat we ervan uitgaan dat alle studenten in alle disciplines thuis moeten zijn. Er is steeds minder ruimte over, omdat er meer tijd dan voorheen moet worden besteed aan praktijkvoorbereiding in de vorm van stages. Daarnaast moeten ook Grieks en Latijn worden ingepast in het curriculum, omdat het niet meer vanzelf spreekt dat studenten dat in hun vooropleiding hebben gehad.

Misschien is het tijd om deze uniformiteit ter discussie te stellen, niet alleen op de theologische faculteiten, maar vooral ook in gesprek met de kerken die vaak uitgebreide eisen stellen aan het curriculum. Misschien moeten we toe naar een situatie waarin niet alle theologen en voorgangers hetzelfde vakkenpakket hebben gehad, maar sommigen vooral thuis zijn in de grondtalen en exegese, anderen vooral in de fi-

losofische methoden en systematische reflectie, en weer anderen in empirische onderzoeksmethoden en zaken als organisatiekunde. Dat gebeurt al een beetje in de keuze van hoofdvakken en specialisaties, maar wellicht moeten we daar een stap verder in gaan. Met de huidige studentenaantallen is daarbij meer samenwerking en afstemming tussen de opleidingen nodig.

Het lijkt wat paradoxaal om enerzijds te pleiten voor meer integratie en anderzijds meer differentiatie, maar het lijkt mij geen tegenstelling, zeker wanneer we erbij bedenken dat het goed zou zijn als theologen meer dan vroeger ook in teamverband werken en ze dus elkaar kunnen aanvullen. Natuurlijk is er een basiskennis nodig van de breedte van de theologische vakken, maar vervolgens hoeft in mijn visie niet elke theoloog in staat te zijn haar geloofsgemeenschap empirisch te analyseren of teksten uit het Hebreeuws (of Arabisch) te vertalen. Juist wanneer we studenten al vroeg leren om geïntegreerd te denken en concrete contexten en vragen vanuit de verscheidene disciplines te benaderen, kan het geen kwaad als zij zichzelf sterker specialiseren in een van die disciplines. Professionaliseren gaat niet zonder specialiseren, ook niet in de 'eerste lijn' van de voorganger.

Cultuurgeoriënteerde theologie

De laatste lijn die ik wil benoemen als relevant voor de professionele vorming van theologen is die van de cultuur. Het sluit aan op eerdere opmerkingen over publieke theologie, maar verdient ook eigen aandacht. Theologen die in onze hedendaagse samenleving publiek willen kunnen functioneren, moeten in staat zijn

de populaire cultuur te lezen. Dat heeft alles te maken met de de-institutionalisering die ik eerder noemde. Als gevolg daarvan is het beheer van het morele en spirituele kapitaal niet meer voorbehouden aan de religieuze instituten en autoriteiten. Vandaag de dag zijn er talrijke beheerders die alle bijdragen aan de veelkleurige levensbeschouwelijke markt. Scholen en zorginstellingen zien (terecht) aandacht voor de levensbeschouwelijke dimensie als deel van hun pedagogische of zorgverantwoordelijkheid. Media (zowel amusement als journalistiek) hebben grote invloed op morele keuzes en op wat bijvoorbeeld wel en niet geldt als goede religie (Ganzevoort 2013).

Dat alles betekent dat een theoloog in onze tijd goed thuis moet zijn in die populaire cultuur. Dat wil niet zeggen dat zij of hij alle moderne muziek moet kennen of elke soapserie moet kijken om maar mee te kunnen praten. Het gaat er veel meer om dat de theoloog moet leren om die cultuur theologisch te verstaan. Als de mensen die zij of hij begeleidt, putten uit deze veelkleurige levensbeschouwelijke bronnen van onze samenleving, dan zal de theoloog ook zelf moeten weten hoe deze bronnen te ontsluiten en te duiden. Dat betekent dat het materiaal dat in de populaire cultuur te vinden is, ook mag gelden als bron voor theologische reflectie. Op die wijze kunnen we gaan ontdekken waar mensen in onze context ervaringen van het heilige opdoen en wat die voor hen betekenen. Die betekenissen en de vragen die erdoor worden opgeroepen, kunnen vervolgens in kritische correlatie worden gebracht met de religieuze traditie(s) (Gräb 2002).

Methodisch zou dit goed vorm kunnen krij-

gen via de principes van actief leren zoals in probleemgestuurd onderwijs. Concreet houdt dat bijvoorbeeld in dat studenten uitgedaagd worden om een film, nieuwsgebeurtenis of cultureel fenomeen zo precies mogelijk waar te nemen. Daarbij worden onder meer historische, filosofische, sociologische en psychologische vragen gesteld. Vervolgens wordt er doorgevraagd op bijvoorbeeld ethische, antropologische en religieuze opvattingen die een rol spelen of die in de vooroordelen van de studenten zichtbaar worden. Na deze verkenning van de interactie van de studenten met het onderzochte fenomeen, formuleren de studenten leervragen die over de verschillende theologische disciplines verdeeld kunnen worden (zoeken naar bijbelse parallellen, systematisch-theologische concepten, doorwerking in religieuze praktijken of pastorale implicaties, enzovoorts). De uitwerking van deze leervragen brengen ze weer samen tot een verdiepte theologische reflectie. Op deze wijze leren studenten om de wereld om hen heen waar te nemen en theologisch te duiden, zodat ze in het publieke debat hun opgedane theologische vakkennis geïntegreerd vruchtbaar kunnen maken.

Ten slotte: inspirerende theologie

De professionele theoloog van de toekomst zal niet alleen vertolker zijn van de traditie, maar evenzeer van de hedendaagse cultuur en samenleving. Om die taken goed te kunnen vervullen, heeft zij of hij een breder arsenaal aan vaardigheden nodig die vooral ook meer geïntegreerd moeten worden. Theologie zal blijken relevant te zijn als ze publiek is, dialogisch, religiewetenschappelijk én inhoudelijk gekleurd, interdisci- ➤

plinair en cultureel. Maar ze zal ook inspirerend moeten en kunnen zijn. Daarvoor is al het voorgaande noodzakelijk, maar niet voldoende.

Inspirerend is theologie als ze onverwachte verbindingen legt en ontregelende vragen stelt, authentiek levensbeschouwelijk commitment toont en ontvankelijkheid voor anderen, passie heeft voor deugden als rechtvaardigheid en schoonheid. De theologische opleiding zal studenten dan ook moeten uitdagen en vormen tot een dergelijke inspirerende houding. Dat is namelijk niet alleen een kwestie van talent of genadegave, het is ook – voor een deel – te leren. Op dat punt kunnen we veel waardevols ontleen aan bijvoorbeeld het theater en de wijze waarop toneelscholen studenten vormen. Inspiratie en authenticiteit ontstaan in hoge mate in de performance en dat is niet alleen een kunst, maar ook een kunde. ◀

Literatuur

- Altena, P. & Hermans, C.A.M. (2002). Vorming van religieuze identiteit in een pluriforme samenleving. In: C.A.M. Hermans (ed.), *Participerend leren in debat*. Budel: Damon, 113-138.
- Borgman, E. (2009). *Overlopen naar de barbaren. Het publieke belang van religie en christendom*. Zoetermeer: Klement.
- Brueggemann, W. (1997). *Theology of the Old Testament. Testimony, dispute, advocacy*. Minneapolis: Fortress.
- Farley, E. (2001). *Theologia. The Fragmentation and Unity of Theological Education* (3 ed.). Eugene OR: Wipf and Stock.
- Ganzevoort, R.R. (2006). *De hand van God en andere verhalen. Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden*. Zoetermeer: Meinema.
- Ganzevoort, R.R. (2008). Teaching religion in a plural world. In: N. Lantinga (ed.), *Christian Higher Education in the Global Context*. Sioux Center Iowa: Dordt College Press, 117-124.

- Ganzevoort, R.R. (2013). *Spelen met heilig vuur. Waarom de theologie haar claim op de waarheid moet opgeven*. Utrecht: Ten Have.
- Gräb, W. (2002). *Sinn fürs Unendliche. Religion in der Mediengesellschaft*. Gütersloh: Kaiser.
- Hermans, H.J.M. (1995). *De echo van het ego. Over het meerstemmige zelf*. Baarn Ambo / Annalen van het Thijmgenootschap 83 2.
- Kalsky, M. (2008). Het flexibele geloof van Pi. Meervoudige religieuze identiteiten als toekomstvisioen. In: C. Doude van Troostwijk, E. van den Berg & L. Oosterveen (eds.), *Buigzame gelovigen. Essays over religieuze flexibiliteit*. Amsterdam: Boon, 64-73.
- Nauta, R. (1998). Theologie als handicap. *Praktische Theologie* 25(3), 281-290.
- Peels, R. & Paas, S. (2013). *God bewijzen. Argumenten voor en tegen geloven*. Amsterdam: Balans.
- Storror, W.F. & Morton, A.R. (eds.) (2004). *Public theology in the 21st century*. Edinburgh: T & T Clark.
- Tracy, D. (1981). *The analogical imagination. Christian theology and the culture of pluralism*. New York: Crossroad.
- Ven, J.A. van der (2005). De relatie tussen theologie en religiewetenschap in een vergelijkende wetenschapsbeoefening. *Tijdschrift voor Theologie* 45, 119-137.
- Vroom, H.M. (2006). Godsdienstige vorming en religieus pluralisme in het onderwijs. In: S. Miedema & G. Bertram-Troost (eds.), *Levensbeschouwelijk leren samenleven*. Zoetermeer: Meinema, 187-200.

Ruard Ganzevoort (prof.dr. R.R.) is hoogleraar Praktische theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.
r.r.ganzevoort@vu.nl

Theologie als entertainment

In reactie op het pleidooi van Ruard Ganzevoort in het voorgaande artikel en op de uitkomsten van de visitatie van opleidingen theologie en religiewetenschappen het afgelopen jaar, blik Hans Schilderman terug, kijkt rond én ziet vooruit. Aan het belang van een op de realiteit betrokken theologie dient een valide analyse vooraf te gaan. Een voorzet.

Het afgelopen jaar zijn opleidingen theologie en religiewetenschappen gevisiteerd in een evaluatie van onderwijskwaliteit. Stapels documenten werden aangeleverd: studiegidsen, cursusbeschrijvingen, eindeloze reeksen tentamens, werkstukken, controlesleutels, literatuur, scripties, zelfbeoordelingen en studentevaluaties. De documentatie voor de commissie betrof letterlijk alles wat maar enigszins informeerde over de doelen, invulling en resultaten van het curriculum. Tijdens intensieve gesprekken met leden van de visitatiecommissie werden ervaringen en ambities besproken. Er werd teruggeblikt en vooruitgeblikt en een en ander werd vastgelegd in een visitatierapport waarmee de opleidingen verder kunnen. Een van de belangrijke thema's betreft de toekomst; natuurlijk die van de opleiding, maar in het bijzonder die van de student theologie of religiewetenschappen. Is er een car-

rièreperspectief en welke strategie hanteren opleidingen in de theologie en religiewetenschappen om het curriculum daarop af te stemmen? Vaak immers blijkt dat opleiders wel denken in kwalificaties: wat zijn de normen waaraan een cursus of specialisatie moet voldoen, maar weinig in termen van competenties: wat zijn de vaardigheden die een functie vereist?

Ruard Ganzevoort presenteerde vorig jaar in de Nacht van de Theologie een sympathiek pamflet, getiteld *Spelen met heilig vuur*, waarin hij pleitte voor meer realiteitsbewustzijn in de theologie (Ganzevoort 2013). Zijn statement gaf aanleiding tot veel discussie. Zo werd Ganzevoorts prioriteit voor een meer wijsheidgeoriënteerde theologie gesteund, maar zijn relativisering van het theologisch belang van de waarheidsvraag bekritiseerd. Evenals in de bijdrage van dit nummer van *Handelingen* biedt ▶

Ganzevoort een aanstekelijk pleidooi voor een theologieopleiding die beter aansluit op de taal en het bewustzijn van mensen met een eerder impliciet dan uitgesproken geloof. De ‘zombiebegriffen’ van de theoloog worden door de mensen op straat simpelweg niet meer begrepen. De theoloog is een exoot geworden die zich met zijn of haar vocabulaire uit onze leefwereld ‘transcendenteert’, waardoor de theologie eigenlijk alleen nog museale betekenis heeft. Kan de theologie uit haar heilig huisje van de kerk stappen en zelf met heilig vuur gaan spelen zonder dat een eeuwenoude canon van brandvoorschriften daarvoor maatgevend is?

Beide observaties: die van de visitatiecommissie dat in academische opleidingen de beroepsoriëntatie meer centraal moet komen staan, en die van Ganzevoort dat de theologie een meer inductieve strategie moet hanteren bij de interpretatie van het geloof van mensen, wijzen naar eenzelfde belang van een op de realiteit betrokken theologie. Wie kan daar tegen zijn? De kwestie is echter kennelijk ook problematisch. Hoe sympathiek of noodzakelijk het pleidooi van Ganzevoort ook is, er dient wel een valide analyse van het geadresseerde probleem aan vooraf te gaan. Een voorzet daarvoor geef ik door te stellen dat Ganzevoorts betoog impliciet een opvatting van theologie als entertainment herbergt. Ingrediënten voor deze stelling vind ik terugblikkend in de praktische theologie, maar empirisch ook in het individualiseringsproces, en vooruitblikkend in het recept dat Ganzevoort kennelijk voor ogen staat

Terugkijken *‘Theologia applicata’*

Ergens in de jaren zeventig van de achttiende eeuw sprak Franz Stefan Rautenstrauch, directeur van de theologische faculteiten in Praag en Wenen, de keizerin van het Heilig Roomse Rijk, Maria Theresia, een formidabele vrouw en verlicht vorstin, toe met de volgende woorden:

‘Het is bekend dat het rijk van de wetenschap tegenwoordig niet alleen groter is en meer gewaardeerd wordt, maar ook dat bepaalde wetenschappen een dergelijke hoogachting toegemeten wordt, dat degenen die daarin vreemdelingen zijn, alleen al daarom minachting aantrekken [...] Die minachting gaat vaak over op de leer zelf, die de geestelijke voorhoudt. Zijn geestelijke arbeid zal daarom vruchteloos zijn, en zijn vroomheid – hoe groot die ook zijn mag – blijft zonder uitwerking.’

In de Oostenrijkse erflanden ontstond gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw het besef dat het academisch theologisch onderwijs aan een grondige innovatie toe was, die de theologie een wetenschappelijke legitimatiegrond kon bieden tegenover het opkomende Engelse empirisme en de groeiende invloed van de natuurwetenschappen. De introverte theologiebeoefening en de barokke kerkelijke spiritualiteit sloten niet meer aan bij de vroomheid die onder brede lagen van het volk leefde. Franz Stefan Rautenstrauch bewoog keizerin Maria Theresia tot ingrijpen in de kwaliteit van het theologisch onderwijs. Met deze ingreep werd een kerkelijk en maatschappelijk doel verbonden, namelijk een ambtelijke

profilering van de pastor, gericht op morele en religieuze opvoeding van het volk.

Rautenstrauch stond een wetenschappelijk geschoolde pastor voor ogen, die in zijn praktijk waarden en normen van het evangelie afstemde op de belangen en problemen van zijn tijd. Als eerste hoogleraar pastoraaltheologie onderscheidde hij in het curriculum: voorbereidende wetenschappen, hulpwetenschappen, en eigenlijke theologie. Daarnaast vatte hij pastoraaltheologie op als een serie wetenschappen in dienst van de theologie, waartoe vakken behoorden als polemieken, catechetiek, homiletiek, liturgiek en poimaniek (Zottl & Schneider 1987, 27-34; Müller 1966). Een dergelijke *theologia applicata* bood een solide basis om ambts-theologie via een ambtelijke en wetenschappelijke opleiding van pastores te betrekken op vragen en behoeften in de praktijk van kerk en staat.

Deze vernieuwing werd destijds bekritiseerd vanwege een dreigend staatstoezicht op de kerk (josephinisme) en verwikkeling in een controversiële kerkelijke hervormingsbeweging (jansenisme). Maar het gegeven dat aan het belang van scholing en opleiding niet langer werd getwijfeld, had ook consequenties voor de wijze waarop gezag beleefd werd.

Drie opmerkingen

In diezelfde tijd schreef Immanuel Kant in het *Berlinische Monatsschrift* (Dezember-Heft 1784. S. 481-494):

‘Verlichting is het vertrek van de mens uit zijn zelf-veroorzaakte onmondigheid. Onmondigheid is het onvermogen om zich – zonder de leiding van anderen – van het eigen verstand te bedienen. Zelf-veroorzaakt is die onmondigheid

indien de oorzaak daarvan niet aan gebrek aan verstand maar aan besluitvaardigheid en moed ligt zich daarvan zonder leiding door anderen te bedienen. Sapere aude! ‘Heb de moed om je te bedienen van je eigen verstand!’ is dus de lijfspreuk van de Verlichting.’

Dit getuigschrift van de rationaliteit is met haar klemtoon op moed ook als pamflet van de individualisering op te vatten. Deze aanspraak op individuele rationaliteit hield geen halt bij het geloof. Iemand als Kant – zelf overtuigd theïst – pleitte voor vrijheid van religie op grond van het vermogen jezelf een beeld te vormen wat religieus te verantwoorden is en wat niet, al maakte hij zich daarbij geen illusies over zijn eigen tijd. Opleiding is al eeuwenlang het vehikel van de Verlichting. Dat geldt de theologie, maar ook het geloofs-begrip van het volk. Wetenschap is belangrijk: ze biedt ieder niet alleen het gebruik van kennis, inzicht en techniek, maar vooral een emancipatoir motief om ieder gezag – inclusief dat van de kerken – zelfstandig te beoordelen. Maar hoe rationaliteitsbestendig is de theologie en het geloofs-begrip eigenlijk? Ik zal die vraag met drie opmerkingen toelichten.

Allereerst is dat de onderkenning dat de praktische theologie van meet af aan een ambtelijke of professionele, en ergo instrumentele oriëntatie kent. Ze correspondeert aan een behoefte, nood of vraag in de samenleving die in pastoraal, kerkelijke of maatschappelijke dienstverlening opgemerkt, geadresseerd en verzorgd moet worden. Dat is natuurlijk een evidentie die Rautenstrauch en Maria Theresia goed begrepen, maar die tegenwoordig snel aan het zicht onttrokken wordt omdat ze tot meningsverschil aanleiding geeft. Te wijzen valt op de ambts-

discussie in de geestelijke verzorging, het debat over klerikale ambtsvoorwaarden in de rooms-katholieke kerk, de antitechnische ideologie in de pastorale zorg, confessionele barricaden in de oecumenische praktijk et cetera. Welk standpunt men in dergelijke debatten zelf ook inneemt, ze schaden het prioritaire belang dat aan de behartiging van levensbeschouwelijke vragen en behoeften toegekend moet worden. De zorg voor dergelijke ‘geestelijke noden’ wordt immers steeds meer in termen als ‘spiritualiteit’ en ‘zingeving’ uit het confessionele repertoire gelicht en in uiteenlopende professionele disciplines behartigd volgens de daar geldende standaarden van onderzoek, opleiding en kwaliteitszorg. Aldus is het niet denkbeeldig dat de praktische theologie als discipline en het pastoraat als beroep, haar domein gaandeweg zal verliezen aan palliatieve zorg, verpleegwetenschap, medische psychologie of positieve psychotherapie.

Vervolgens, het gesprek van Rautenstrauch met zijn keizerin duidt op coöptatie; iets dat we tegenwoordig misschien als ‘achterkamertjespolitiek’ zouden betitelen. De eerste had een katholiek belang op het oog, namelijk om de afspraken die bij het Concilie van Trente waren gemaakt over de betere opleiding van geestelijken – tegenover de meer geletterde protestanten – te actualiseren door ze van wetenschappelijke standaarden en een facultair curriculum te voorzien. De tweede diende een politiek belang, namelijk om de universitaire opleiding in het kader van de staatsherinrichting te ontdoen van kerkelijk gemonopoliseerd toezicht, en tegelijkertijd de opkomende burgerij fatsoen bij te laten brengen door een meer verlichte clerus. Beiden deden goede zaken. Het laten accorde-

ren van belangen correspondeert aan een deugd van prudentie. Dat is wellicht iets dat eenvoudig vergeten wordt in populaire opvattingen van de identiteit van de theoloog als profeet, horzel in de pels of kritisch commentator van de samenleving. Het zou bedenkelijk zijn indien het ontegenzeggelijke belang van dat soort taken tot het domeineigen professioneel specialisme van de theoloog zou worden gerekend. De *stand-up theologian* die met kwinkslagen de publieke opinie ontregelt mag af en toe het nieuws halen, dat betekent nog niet dat er met een opleiding een bestendig beroep van te maken is. Met andere woorden, de ambitie om op meer strategisch niveau en met moedige besluitvaardigheid de toekomst van de theologie ter hand te nemen, vertegenwoordigt een ambitie die we tegenwoordig node missen.

Ten slotte, de voortgang van de wetenschap was destijds aanleiding tot herziening van het theologisch curriculum op wetenschappelijke basis, waardoor – zo luidde althans het voorneemen – niet alleen het gezag van de pastor onder het volk, maar ook dat van de discipline bij de andere wetenschappen kon worden hersteld. Beide vormen van gezag zijn van belang, maar Rautenstrauchs ambitie om de pastor daarin zowel praktijkbetrokken als wetenschappelijk onderlegd te laten zijn, weerspiegelt een ambivalente spanning die de praktische theologie tot op de dag van vandaag kenmerkt. Bart Ehrman, een historisch-kritisch exegeet uit de traditie van de *Leben-Jesu-Forschung*, vertelt over een vrouw die hem na een lezing vroeg: ‘*Why have I never heard this before?*’ Het bleek een kerkelijke dame die zich afvroeg waarom haar pastor – degelijk opgeleid in Princeton Theological

Seminary – haar in preken en zielzorg voortdurend een traditioneel beeld van Jezus had voorgehouden, dat kennelijk niet alleen in tegenstelling stond tot evidente opbrengsten van het onderzoek naar de historische Jezus, maar ook in het geheel niet beantwoordde aan de wetenschappelijke opleiding van haar pastor (Ehrman 2010, 13-14). Het elementaire punt van discussie is hier dat confessionele overtuigingen een kennelijke immuniteit voor kritiek bezitten, die voetstoots door pastores en predikanten overgenomen wordt zodra ze de academische opleiding verlaten en in hun kerkelijke rol optreden. Men veronderstelt onmondigheid, terwijl pastorale zorg en prediking juist zouden moeten aansluiten op de religieuze zelfbeoordeling door mensen zoals die nu eenmaal gevormd wordt in een open publieke ruimte.

Rondkijken

Rondkijken in de praktische theologie betekent empirisch onderzoek verrichten. Een gelovig of kerkelijk getuigenis kan van belang zijn voor de doelstellingen van dergelijk onderzoek, maar voor de vraagstelling geldt dat kennis in rationeel toegankelijke en herhaalbare procedures vastgesteld wordt. Dat is niet bedoeld om de inhoud van religieuze overtuigingen te valideren of te bekritisieren; religieuze overtuigingen, teksten en praktijken zijn ‘slechts’ voorwerp van onderzoek. Zo’n epistemologische opmerking is belangrijk. Het maakt duidelijk wie er aan het woord is, wat er precies wordt gezegd, en het vermijdt glibberig terrein waarbij onduidelijk is of persoonlijke, kerkelijke of wetenschappelijke claims in het geding zijn.

In de bijdrage van Ganzevoort is niet steeds

duidelijk wie er met de theoloog wordt aangeduid. De universitaire werkzame theoloog is allereerst een bedreigde ‘diersoort’; hun aantal is gering en hun uitspraken worden vooral door henzelf serieus genomen. Bescheidenheid is dus op haar plaats. Professioneel werkzame theologen die confessioneel roldrager zijn, hebben een geheel andere verantwoordelijkheid. Natuurlijk neemt hun maatschappelijke betekenis vanwege ontkerkelijking ook af, maar hun rondkijk-taak betreft niet slechts het religieus interpreteren van teksten, overtuigingen en praktijken, maar vooral het vormgeven ervan in verzorgend, vierend en vormend aanbod. Waar dat proces van interpretatie en expressie institutioneel wordt gesteund en geborgd en bovendien kan terugvallen op tradities, taal en gemeenschappen, is dat een relatief probleemloos proces. Is dat structureel niet het geval, dan dreigt ‘interpretatiestress’: het voortdurend individueel moeten analyseren en vormgeven van betekenissen zodat deze tenminste door de betreffende persoon nog begrepen kunnen worden. Het narratieve paradigma dat in theologieopleidingen en pastorale praktijken soms als canoniek specialisme van het vak geldt, lijkt daarvan een even bedenkelijke als onvermijdelijke illustratie. Maar daarover later meer.

Problematisch aan een publieke theologie zoals Ganzevoort die voorhoudt, is dat ‘de theologie’ geen gesprekspartner is; enerzijds vanwege haar relatieve irrelevantie; anderzijds vanwege het feit dat publieke belangen niet langer eenduidige grootheden zijn. Ganzevoort onderkent dat wel wanneer hij over het belang spreekt om pluraliteit serieus te nemen en in dialoog te brengen. Maar eronder ligt een pro- ➤

ces dat hij niet expliciet aanroert, namelijk de individualisering, die het überhaupt moeilijk maakt om motief, inhoud en engagement aan die bedoelde dialoog te verlenen.

Nu is individualisering een meervoudig begrip met in de studie van religies tenminste vier betekenissen. Allereerst kan individualisering als de-institutionalisering opgevat worden; het proces waarin mensen zich los maken van traditionele kerkelijke banden. Voor die trend bestaat in Nederland rond de eeuwwisseling veel evidentie. Dan ‘de-traditionalisering’ waarbij christelijk geloof afneemt en binnenwereldlijkheid toeneemt. Uit empirisch onderzoek blijkt dat immanentie inderdaad de overhand heeft, maar evenzeer dat traditioneel christelijk geloof herkenbaar aanwezig blijft. Vervolgens is ook privatisering van belang, waarbij de band tussen christelijk geloof en sociale kenmerken verdwijnt. Voor deze individualiseringstrend is echter beduidend minder bewijs; er blijven daarentegen duidelijke aanwijzingen voor confessionele culturen, terwijl christelijk geloof buiten de kerken nauwelijks voorkomt. Ten slotte is fragmentering een aspect van individualisering; die neemt toe als proces waarbij gelovigen weinig conclusies trekken uit hun geloof voor de inrichting van hun leven (Peters c.s. 2000).

Men kan een kerkelijke theologie weinig kansrijk achten. Dat impliceert niet dat een publieke theologie daarvoor een alternatief vormt; daarvoor is het imago van die door academische theologen geproclameerde theologie simpelweg niet sterk en positief genoeg. Dat geldt

a fortiori voor een cultuurtheologie die – indien ik Ganzevoorts visie zo mag weergeven – een ‘*search and rescue mission*’ beoogt van ultieme betekenissen in de populaire cultuur. Uiteraard kan het onderzoeken van dergelijke betekenissen zinvol zijn, evenals de theologische reflectie op dergelijke vormen van zelftranscendentie. Om religie in haar breedte te kunnen onderzoeken is het echter van belang daarin ook de institutionele structuren en normen, de sociale netwerken en gemeenschappen, en persoonlijke overtuigingen en praktijken te betrekken. Onderzoek naar de interactie van dergelijke kenmerken van het religieuze domein laat zien of, hoe en waar religie overlevingskansen heeft. Dat biedt ook de beste inzichten voor een publieke theologie, zoals ik elders heb gepoogd te verduidelijken in een analyse van religie als kapitaal (Schilderman 2011).

Vooruitkijken

Met Ruard Ganzevoort deel ik het pleidooi voor een innovatieve theologie die meer praktijkgeoriënteerd is. Hij gebruikt daarvoor trefwoorden die mijn eigen studenten ook graag gebruiken, namelijk inspiratie, originaliteit, authenticiteit, creativiteit en passie, en met uitgesproken voorkeuren voor daaraan corresponderende ambachtelijke leervormen van narratieve, filmische en theatrale aard. En wederom, wie kan daar tegen zijn? Het zijn ontegenzeggelijke kunsten die ook aan een kunde en een prachtig ambacht corresponderen, en die zonder twijfel zinvol ingezet kunnen worden in pastoraat, geestelijke verzorging en godsdienstonderwijs.

Dergelijke trefwoorden en leervormen dreigen de praktische theologie echter tot vorm van entertainment te maken: een onderhoudende en populariserende theologie die weliswaar aan wijsheid, schoonheid en levenskunst appelleert, maar daarbij toch afhankelijk blijft van vormvereisten en verleidingsstrategieën die uiteindelijk niet de inhoud van een overtuiging betreffen. Ik bedoel die aanduiding niet cynisch, maar begrijp het als een noodzakelijk gevolg van het individualiseringsproces waarmee de theologie kampt. Houdingen als authenticiteit en originaliteit beantwoorden aan typisch persoonsgebonden claims van zelfontplooiing. Ik doel daarbij op wat Taylor wel de malaise van de moderne tijd noemt, namelijk de overtuiging dat we ons leven zin kunnen geven zonder externe standaarden en dat we zo onszelf vinden. Omdat keuzes daarbij afhankelijk zijn van individuele overwegingen en divergerende deelbelangen, zijn ze uiteindelijk niet te funderen, irrationeel en moeilijk te verbinden met een gemeenschappelijk goed. Zo creëren we, aldus Taylor, een denkbeeld dat wij onszelf aansturen op grond van keuzes die we telkens ook weer op losse schroeven zetten. De malaise herbergt zo een drievoudige illusie: dat we grondslag zijn van onszelf, dat waarden uiteindelijk irrationeel zijn, en dat we utilitaire wezens zijn (Taylor 1992).

Het narratieve paradigma in de praktische theologie beantwoordt aan deze claims van zelfvervulling. Dat paradigma vat onze identiteit op als een biografische activiteit waarin we onszelf voortdurend optekenen en herschrijven om het zo spannend voor een liefst ademloos publiek ten gehore brengen. Daarmee wordt een diepte

gesuggereerd die vooral bestaat bij gratie van de ‘*suspense of doubt*’ (‘is het wel echt?’) die het publiek daaraan toekent. Hoe aanstekelijk de metafoor van het verhaal ook is, niet iedereen houdt van verhalen en niet iedereen verstaat de kunst ze te vertellen. Authenticiteit dreigt gebukt te gaan onder een continue persoonlijke normstelling van ‘*self-disclosure*’ die correspondeert aan dito verwachtingen bij het publiek, een proces dat ik eerder aanduidde als ‘interpretatiestress’.

Nu beantwoordt deze zelftentoonstelling bij Taylor niet aan een plat egoïsme, maar herbergt het juist een moreel gevoelde plicht van de moderne mens om zichzelf te zijn, hetgeen uiteindelijk ook een beoordeling vergt van de eigen cultuur die de mens vormt. Mensen zijn als morele agenten dan ook tegelijkertijd morele patiënten, en gehouden om hun afhankelijkheden te onderkennen tegen de achtergrond van de ‘*horizons of significance*’ die hen onderling binden (Taylor 1989).

De aanduiding van theologie als entertainment is dan ook dubbelzinnig. Enerzijds gaat zo’n theologie uit van de onvermijdelijkheid van een epistemologisch zwaartepunt bij het individu. De waarheidsvraag in de theologie is dan een zaak van de praktische rede geworden, of minder filosofisch gezegd: een zaak van smaak of gevoel, ergo een zaak die de aandacht van een publiek vasthoudt en voldoening schenkt. Anderzijds is theologie een normatieve zaak, zij het volgens de zingeving en consequenties die het individu ermee verbindt of voor zover de afhankelijkheid van zijn context hem daartoe dwingt. Dat is entertainment voor zover het de wijsheid demonstreert waarmee die

kunst beoefend wordt en bij een breder publiek ook bewondering afdwingt.

Een belangrijke vraag daarbij is of de theoloog als professional hiervan de interpret moet zijn. Ganzevoort lijkt dat voetstoots aan te nemen, zij het dat de theologie in zijn analyse daarin steeds een kritische gesprekspartner blijft. Indien dat tot verhoopte verlichting, verlossing van onmondigheid of welk meer religieus omschreven einddoel bijdraagt, zou dat uit empirisch onderzoek moeten blijken. Een volgende en meer urgente vraag is echter hoe de universitaire theoloog de eigen studenten in entertainment moet opleiden. Wat immers hebben ze te vertolken als ze met hun aanstaande clientèle het geheim gemeen hebben dat ze nog aan zichzelf hopen te onthullen? ◀

Literatuur

Ehrman, B. (2010). *Jesus, Interrupted. Revealing the Hidden Contradictions in the Bible (and Why We Don't Know About Them)*. New York: Harper Collins.

Ganzevoort, R. (2013). *Spelen met heilig vuur. Waarom de theologie haar claim op de waarheid moet opgeven*. Utrecht: Ten Have.

Müller, J. (1966). Zu den theologiegeschichtlichen Grundlagen der Studienreform Rautenstrauchs. In: *ThQ* 146 (1966), 62-97.

Peters, J., Felling, A., Scheepers, P. (2000). Individualisering van godsdienst en levensbeschouwing. In: Felling, A., Peters, J., Scheepers, P. (red.). *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*. Assen: Van Gorcum, 49-96.

Schilderman, J.B.A.M. (2011). Religious Capital and Public Accountability. In: H.-G. Ziebertz & L. Francis (eds.). *The Public Significance of Religion* (Empirical Studies in Theology, 20) Leiden, Brill, 41-63.

Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*. Harvard: Harvard University Press.

Taylor, C. (1992). *The Ethics of Authenticity*. Harvard: Harvard University Press.

Zottl, A., Schneider, W. (Hrg.). (1987). *Wege der Pastoraltheologie. Texte einer Bewusstwerdung. I. Teil 18. Jahrhundert. Grundlegung und Entfaltung*. Eichstätt: Sales.

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
h.schilderman@ftr.ru.nl

Met de omstandigheden rekening houden

Differentiëring van geestelijke verzorging

Geestelijk verzorgers staan voor de uitdaging zich telkens opnieuw tot veranderende omstandigheden dichtertlijk te verhouden. Welke differentiaties kom je tegen, hoe kunnen opleidingen bijdragen aan de kwaliteit van geestelijke verzorging en wat zijn de uitdagingen voor de toekomst van de beroepsgroep?

Gesprek met een dichter

Bent u een dichter?

Ja, dat ben ik.

En hoe weet u dat?

Ik heb een gedicht geschreven.

Als u een gedicht hebt geschreven, betekent dat dat u een dichter was. Maar wat nu?

Ik zal nog eens een gedicht schrijven.

In dat geval zult u misschien nog eens een dichter zijn. Maar hoe zult u weten dat het een gedicht is?

Het zal net zo'n gedicht zijn als het laatste.

Dan zal het zeker geen gedicht zijn. Een gedicht is maar eenmaal en kan niet nog een keer net zo zijn.

Ik denk dat het net zo goed zal zijn.

Maar dat kunt u niet denken. Ook de kwaliteit van een gedicht is maar eenmaal en hangt niet van u af, maar van de omstandigheden.

Ik neem aan dat ook de omstandigheden net zo zullen zijn.

Als u dat aanneemt, bent u nooit een dichter geweest en zult u dat nooit worden. Waarom denkt u dan dat u een dichter bent?

Tja, ik weet het eigenlijk niet...

En wie bent u?

Miroslav Holub (2008)

Het is een frappante gedachte dat de kwaliteit van een gedicht niet alleen van de scheppingskracht van de dichter afhangt, maar ook van de omstandigheden. Uitdagend en soms hinderlijk is de gedachte dat de kwaliteit van geestelijke verzorging niet alleen van de kundigheid van de geestelijk verzorger afhangt, maar ook van de omstandigheden. Verontrustend is de gedachte dat je als opleider niet goed weet wat de omstandigheden zullen zijn waartoe je studenten geestelijke verzorging opleidt.

Daaraan vooraf gaat de andere vraag: 'Hoe zult u weten dat het een gedicht is?' Ik acht mezelf in staat om iets meer te zeggen over geestelijke verzorging dan over gedichten, maar ik moet erkennen dat ook bij geestelijke verzorging de meningen uiteenlopen. Bovendien bieden in het verleden behaalde resultaten geen garantie voor de toekomst. Dat ik zelf een aantal jaren geestelijk verzorger was, zegt niet dat ik een nieuw 'gedicht' over geestelijke verzorging kan schrijven.

Het vak geestelijke verzorging als eigenstandige discipline is relatief jong. Het beroepsbeeld is nog niet uitgekristalliseerd. Intussen bevindt zich het beroep in een nieuwe omslagfase. De grootste beroepsvereniging, de Vereniging van Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen (VGVZ), heeft besloten om ambtelijke en niet-ambtelijke geestelijke verzorging naast elkaar te laten bestaan. Nu de discussie over het ambt is geluwd, komt echter het probleem van de professionalisering des te sterker in zicht. Wat hoort een professionele geestelijk verzorger te weten en te kunnen, en hoe moet een opleiding geestelijke verzorging eruit zien?

In vier stappen loop ik langs de uitdagingen

van professionalisering van geestelijke verzorging. Ten eerste zeg ik iets over de omstandigheden waarin de professionalisering vorm moet krijgen. Ten tweede vraag ik wat de omstandigheden voor het opleiden van studenten geestelijke verzorging betekenen. In de derde plaats geef ik aan welke kwaliteiten in de ambtelijke opleidingen besloten liggen met het oog op professionalisering. Nu de aandacht binnen beroepsgroep en beroepsvereniging zich van de ambtskwestie naar professionalisering verschuift, is het van belang om het tegoe van het ambt te bewaren. In de vierde plaats vat ik een aantal uitdagingen voor de toekomst van de beroepsgroep kort samen. Bij alle punten heb ik primair geestelijke verzorging in de context van zorg op het oog, al zullen andere contexten ter sprake komen.

De omstandigheden

De omstandigheden hebben te maken met verschillende gelijktijdige maar ongelijksoortige ontwikkelingen in de cultuur, in de zorg en binnen het vak van geestelijke verzorging. Het eerste daarvan betreft veranderingen op het gebied van zingeving en levensbeschouwing. De typeringen zijn veelvoudig: secularisering, individualisering, de-institutionalisering, multiculturalisering, pluralisering, nieuwe vormen van spiritualiteit, bricolage. Belangrijker dan het benadrukken van een of meer van die ontwikkelingen is het oog hebben voor het optreden van verschillende veranderingen tegelijk, terwijl niet duidelijk is waar de ontwikkelingen toe zullen leiden. Er is sprake van fluïditeit (Mooren & Walton 2013). Kijkt men naar de geestelijk verzorgers zelf, dan ziet men dezelfde

pluraliteit en fluïditeit weerspiegeld. Dat geldt voor geestelijk verzorgers zonder ambtelijke bevestiging, maar ook min of meer voor ambtelijke geestelijk verzorgers.

Een tweede omstandigheid is die van versplintering in de zorg. Het verschil tussen zorgorganisaties neemt toe, ook met het oog op het bieden van professionele geestelijke verzorging. Sommige houden vast aan ambtelijke én academische geestelijke verzorging. Anderen keren zich van een specifieke religieuze identiteit van geestelijke verzorging af. Weer anderen laten financiële aspecten meewegen in taakstelling of opleidingsniveau. Het is niet vanzelfsprekend dat bij management kennis van zaken met betrekking tot geestelijke verzorging aanwezig is. De autonomie van de zorgorganisaties op dit gebied leidt tot nieuwe kansen en initiatieven in de ene instelling en elders tot verschraling. Op vele plekken is het voortbestaan van professionele geestelijke verzorging bedreigd. Of de omvang wordt zo ver teruggeschoefd dat effectief functioneren ondoenlijk wordt.

Als derde aspect van de omstandigheden noem ik ontwikkelingen binnen de geestelijke verzorging zelf. Daarin onderscheid ik twee elementen: het ontwikkelen van geestelijke verzorging als specialisme te midden van andere zorgberoepen en de differentiatie (en verdere specialisatie) binnen het beroep. Eerst vraagt echter het gebruik van de term 'geestelijke verzorging' aandacht. Vaak wordt de term gebruikt op een manier die verwant is aan het woord 'pastoraat', waarbij begeleiding van individuen en hun naasten, of groepen, is bedoeld, maar dan in een andere setting en met andere vooronderstellingen dan in de kerk. Een andere

betekenis van 'geestelijke verzorging' is die van de beroepsuitoefening als geheel, begeleiding én beleid, rituele vormgeving én ethische advisering enzovoort. In dat geval functioneert de term eerder op het niveau van bijvoorbeeld de term 'gemeentepredikant', als aanduiding van een verzameling van activiteiten in een beroepspraktijk. Een derde betekenis van de term is gelegen in de aanduiding van een studierichting en/of wetenschappelijk vak. Vooral in de tweede betekenis is de term hier bedoeld, al lopen de betekenisniveaus door elkaar.

Tekorten in profilering

In toenemende mate lukt het om geestelijke verzorging als een specialisme op het gebied van zingeving en levensbeschouwing te profileren te midden van andere (zorg)disciplines. Tegelijk stuiten geestelijk verzorgers in gesprekken met andere disciplines op tekorten op drie terreinen:

1. het bieden van een helder en algemeen communiceerbare omschrijving van het domein van geestelijke verzorging. De huidige beroepsstandaard van de VGVZ biedt een te lange definitie met conceptuele onhelderheden.
2. het ontwikkelen, toepassen en verduidelijken van een *state of the art* in geestelijke verzorging. Methodische pluraliteit past bij de gevarieerdheid van vragen en noden waarop geestelijke verzorgers ingaan, maar de variëteit in werkwijze is ook een gevolg van persoonlijke voorkeuren en het ontbreken van een zicht op *best practices*. Ieder doet wat goed is in eigen ogen. De discussie over presentie of interventie is geluwd, maar niet opgelost. ➤

3. het kunnen steunen op empirisch onderzoek om een *state of the art* te onderbouwen en mogelijke resultaten en effecten van geestelijke verzorging te demonstreren. Aan dergelijk onderzoek wordt hard gewerkt, maar het is nog in onvoldoende mate aanwezig. De vergelijking met de meer *evidence based* medische beroepen is een lastig probleem.

Over deze drie punten bestaat nog geen consensus binnen de beroepsgroep. In een themanummer van het *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* (Vosman & Hijweege 2012) leggen opleiders verschillende accenten met het oog op de toekomst van het beroep. Wellicht is er wat opleiding betreft sprake van een 'generatieverschil' binnen de beroepsgroep. Een groot deel van de beroepsgroep is niet direct als geestelijk verzorger opgeleid, maar vanuit pastorale opleidingen en functies in geestelijke verzorging terecht gekomen. Sinds de jaren negentig worden mensen direct tot geestelijk verzorger opgeleid.

Differentiatie binnen het vak

Dat brengt mij bij een tweede element dat een grote rol speelt binnen de beroepsgroep, namelijk de differentiatie binnen het vak van geestelijke verzorging. Die speelt op verschillende manieren.

1. De nieuwe opleidingen geestelijk verzorging hebben er toe geleid dat de huidige generatie geestelijk verzorgers op verschillende wijze en op verschillend niveau opgeleid is. Naast differentiatie tussen hbo en wo, is er verschil tussen eenjarige en driejarige masterprogramma's geestelijke verzorging aan de

universiteiten. Binnen de opleidingen bestaan accentverschillen met het oog op ethiek, godsdienstpsychologie, rituelen, multiculturaliteit. De driejarige opleidingen zijn ook ambtsopleidingen. De diversiteit is groot, al zal de Stichting Kwaliteitsregister Geestelijke Verzorging (SKGV), die in de toekomst aan de opleidingen erkenning zal verlenen, voor basale uniformering zorgen.

2. Een tweede vorm van differentiatie betreft de verdere specialisatie binnen specifieke contexten van geestelijke verzorging; al lang in verschillende werkvelden van de zorg, toenemend per afdeling in een ziekenhuis of instelling, en straks ook met het oog op de WMO. Verdere voorbeelden zijn de werkvelden justitie en defensie en vrij gevestigde geestelijk verzorgers. In verschillende contexten krijgen geestelijk verzorgers met verschillende existentiële vragen te maken, met verschillende maten van religiositeit en met verschillende communicatieve mogelijkheden.
3. Ook binnen een en hetzelfde werkveld kan men differentiatie tegenkomen: blijvende nadruk op directe contacten met cliënten of verschuiving van de aandacht naar het ondersteunen van andere medewerkers in het reageren op zinvragen, het structureren van moreel beraad of projectmatig werken rondom zorgthema's en kunst. In de differentiatie van werkwijze zijn beleidsmatige beslissingen van organisaties vaak bepalend, waarbij het aspect van versplintering terugkeert. Maar visies van diensten geestelijke verzorging en persoonlijke voorkeuren van individuele geestelijk verzorgers spelen ook een rol. De uiteenlopende werkwijzen, net als de behoef-

ten aan specialisatie, maken het soms lastig om de eenheid in de beroepspraktijk te omschrijven.

Opleidingen en kwaliteit

Wat vragen bovenstaande omstandigheden voor de opleiding van studenten geestelijke verzorging?

Fluiditeit van zingeving en levensbeschouwing

Van oudsher boden theologische (levensbeschouwelijke) opleidingen behalve verdieping in de eigen traditie ook kennis in de breedte van verschillende godsdiensten. Omdat geestelijke verzorging een levensbeschouwelijk beroep is, blijft de noodzaak van diepte én breedte. Tegelijk bewegen diepte en breedte mee in de fluiditeit van seculiere zingeving en toenemende bricolage. De levensbeschouwelijke betekenis daarvan en de culturele, sociologische en psychologische processen die daarmee gepaard gaan, behoren tot de noodzakelijke kennis van de geestelijke verzorger. Het blijft een uitdaging om de diepte te bewaren. De levensbeschouwelijke fluiditeit vraagt tegelijk om een tweede beweging: naast kennis ook zelfkennis. Geestelijk verzorgers maken zelf deel uit van de fluiditeit. Dat vraagt van hen een extra inspanning bij het analyseren van de eigen zingeving en levensbeschouwing, om die beschikbaar en niet storend in te kunnen zetten in praktijken van geestelijke verzorging.

Versplintering in de zorg

In relatie tot zorgorganisaties is er behoefte aan creatieve, zelfbewuste beroepsoefenaars, die

kunnen instaan voor hun eigen visie op geestelijke verzorging en tegelijk nieuwe initiatieven ontplooiën. Tegen de versplintering en soms de willekeur van management in is er behoefte aan beroepssolidariteit. Opleidingen zullen dus ook beroepsdeugden aan de orde moeten stellen.

Specialisme geestelijke verzorging

Het ontwikkelen en in stand houden van een *state of the art* in geestelijke verzorging vraagt het vermogen om te analyseren en te conceptualiseren. Het vraagt ook discipline, om methodisch te werken en te reflecteren en om structureel te registreren en met andere disciplines te overleggen. Het vraagt onderzoekscompetenties, om op zijn minst de resultaten van onderzoek toe te passen en om waar mogelijk in onderzoek te participeren. De uitdagingen voor beroepsbeoefenaars die vaak het liefst met mensen praten zijn niet gering. Maar professioneel en werkelijk behulpzaam met mensen praten is niet gemakkelijk. Het vraagt beroepstrots om de beroepspraktijk blijvend te willen en te kunnen verbeteren.

Differentiatie

Differentiatie stelt de vraag welke basisvaardigheden in welke mate in (welke) opleidingen aan de orde moeten komen. Het is hier niet de plaats om daar een opsomming van te geven. Volstaan kan worden met een aantal opmerkingen van algemene strekking.

- a. In oudere taakomschrijvingen van geestelijk verzorgers voor functiewaardering (inschaling) werd geen niveauonderscheid gemaakt in het begeleiden van cliënten en het leiden van bezinningsbijeenkomsten, maar wel met

het oog op participatie in (structureel) multidisciplinair overleg en beleid. In recente discussies over functiedifferentiatie tussen hbo en wo klinken dergelijke geluiden opnieuw. Het begeleiden van mensen zou eenvoudiger zijn en een minder hoog niveau vereisen. Dat lijkt me niet alleen onhoudbaar, maar het spreekt ook van minachting van de mensen om wie het gaat. Het professioneel en werkelijk behulpzaam spreken met mensen vraagt niet minder opleiding of kwalificatie dan het participeren in multidisciplinair overleg. Eerder meer, en in ieder geval meer verantwoordelijkheid. Bovendien zijn de meeste andere deelnemers aan multidisciplinair overleg ook niet academisch geschoold.

- b. Te midden van differentiatie is het juist van groot belang om het handwerk van geestelijke verzorging hoog te houden. De opleidingsduur is kort. En voor de werkvelden is meer aandacht voor samenwerking, ethiek en beleid gewenst. Tegelijk is het essentieel dat basiscompetenties op het gebied van counseling en agogisch werken voldoende aandacht krijgen.
- c. De pluraliteit in methodiek mag er niet toe leiden dat men naar eigen voorkeur handelt. De beroepsbeoefenaar zal een repertoire aan methodische benaderingen en analysemogelijkheden moeten opbouwen. Tegelijk zal men nauwgezet de specificiteit van de context in kaart moeten brengen.
- d. Toenemende specialisatie en differentiatie binnen de beroepspraktijk betekenen niet alleen groei in werkwijzen en vormen van geestelijke verzorging, maar ook groei in gebieden waar onderzoek naar gedaan moet

worden. Vanwege de urgentie kan onderzoek niet aan professionele wetenschappers alleen overgelaten worden. Onderzoek wordt toemend een zaak van de beroepsgroep zelf. Dat kan in samenwerking met onderzoekers in de opleidingsinstituten, maar zal ook aanspraak moeten maken op de onderzoekscapaciteiten binnen de instellingen zelf.

- e. Voorlopig zullen de omstandigheden zich niet stabiliseren. Ook in de omstandigheden is er sprake van fluïditeit, van voortdurende veranderingsprocessen: nieuwe zorgvisies en zorgstructuren, kostenbesparingen, toenemende verantwoording, vrije vestiging enzovoort. In de inhoud van het werk kunnen eveneens verschuivingen plaatsvinden, bijvoorbeeld door een verschuiving naar de tweede lijn. Een andere vraag is in hoeverre de werkzaamheden op het gebied van de ethiek overeind blijven. In een aantal instellingen geeft men intussen de voorkeur aan filosofisch geschoolde ethici. In die fluiditeit wordt van geestelijk verzorgers niet alleen gevraagd dat zij multidisciplinair samenwerken, integreren en registreren, maar ook dat zij ondernemen, netwerken en faciliteren. Waar de omstandigheden in transitie zijn, zal geestelijke verzorging haar eigen transitie moeten vormgeven (Vosman 2012).
- f. In alles zal de geestelijk verzorger als levensbeschouwelijk beroepsbeoefenaar datgene moeten doen wat de basis vormt van het beroep: theologie en filosofie bedrijven. In alle aspecten van geestelijk verzorging, in begeleiden en beleid, in voorgaan en voorzitten, is de vraag aan de orde: wat is hier levensbeschouwelijk aan de hand? Die vraag valt in talloze

deelvragen uiteen. Hoe wordt er over mensen gesproken? Welke ethische vragen (continuïteit van zorg, armoede, seksualiteit) zijn taboe? Waarom wordt rouw als pathologie opgevat? Hoe wordt 'zorg' in de formulering van missiestatements en kernwaarden maar ook in de praktijk geconceptualiseerd? Wat is de verantwoordelijkheid van professionals? Wie wordt niet gezien of gehoord en waarom? Hoe wordt over zingeving, religie en cultuur gesproken?

Ik verbind aan deze algemene opmerkingen nog een paar observaties met het oog op het niveau van opleiding. Het verschil tussen hbo en wo wordt kleiner, niet alleen in de praktijk maar ook in politiek beleid. Het is tegelijk ondoenlijk om alle competenties van geestelijke verzorging onder te verdelen in hbo- en wo-niveau. Een deel van de benodigde vaardigheden en bekwaamheden hebben meer met persoonlijke vorming en training dan met opleidingsniveau te maken. Academische opleidingen voor geestelijke verzorging moeten wel het academisch niveau vasthouden met het oog op analytische vermogens en onderzoekscompetenties. Van academisch opgeleiden valt te verwachten dat zij niet alleen theologisch en antropologisch reflecteren op hun werk, maar ook hun ervaringen en reflecties vruchtbaar maken voor theologische en filosofisch-antropologische discussies in het algemeen.

Terwijl in de meeste beroepen in de zorg het opleidingsniveau de laatste jaren opgeschroefd is, is het gemiddelde opleidingsniveau van geestelijk verzorgers gedaald. Dat is niet bedoeld als kritiek op de hbo-opleidingen en eenjarige

wo-opleidingen. Zij hebben in de jaren negentig van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw het initiatief genomen om zelfstandige opleidingen geestelijke verzorging op te zetten. Daardoor zijn zij medebepalend geworden voor de vormgeving van de opleidingen (als ook, uiteraard, voor de differentiatie in de beroepsgroep). Deze observatie met betrekking tot de daling van het gemiddelde opleidingsniveau is echter belangrijk vanwege de constatering dat het beroep van geestelijke verzorging een buitengewoon gecompliceerd en verantwoordelijk beroep is. Het vraagt een breed scala aan geesteswetenschappelijke en sociaalwetenschappelijke kennis en vaardigheden. Het vraagt om een zo hoog mogelijk opleidingsniveau. Vanuit de eenjarige wo-opleidingen wordt daarom veel nagedacht over een postacademische vervolgopleiding vanuit het besef dat de eenjarige opleidingen te kort zijn.

Het concept van permanente educatie betekent niet alleen dat men nooit uitgeleerd is. Het betekent dat een basisopleiding niet voldoende is. Differentiatie in junior en senior niveaus is nodig. Wie van een hbo-opleiding komt, zal andere aanvullingen nodig hebben dan wie een wo-opleiding volgt. Ook zal er verschil zijn tussen eenjarige en driejarige wo-opleidingen. Voor een senior niveau zal een of twee jaar gesuperviseerde werkervaring nodig zijn. Het kan niet de bedoeling zijn dat men op junior niveau blijft functioneren. Dat is niet bevorderlijk voor de persoonlijke beroepsontwikkeling van de geestelijk verzorger en ook onwenselijk daar waar slechts één geestelijk verzorger in dienst is. Aan instellingen moet duidelijk gemaakt worden dat met het aannemen van een geestelijk verzorger ►

op junior niveau het faciliteren van het behalen van een senior niveau geïmpliceerd is.

Het tegood van ambt en ambtsopleidingen

In 2013 besloot de VGVZ het ambt niet langer als voorwaarde voor de functie van geestelijk verzorger te handhaven. Dat maakte toenaadering tot de (niet ambtelijke) Vereniging Geestelijk Werkers Albert Camus mogelijk. De beslissing is om zowel principiële als pragmatische redenen genomen. Principieel waren de pleidooien voor pluralisering van de beroepsgroep in overeenstemming met de toenemende maatschappelijke pluralisering van zingeving en levensbeschouwing. Pragmatisch was de wens om de beroepsgroep bij elkaar te houden en samen naar wettelijke bescherming van de beroepstitel geestelijk verzorger te streven.

Ambtelijke binding wordt niet meer als een voorwaarde voor de beroepsbeoefening beschouwd. Het conflict rondom het ambt ebt intussen weg. Dat biedt ruimte om te zien dat het ambt de manier is waarop de kerken en het Humanistisch Verbond de professionaliteit van hun werkers organiseren. Dat geldt ook in afgeleide zin voor hbo-opgeleiden die kerkelijk werkers worden. Uiteraard betekent ambt niet alleen professionaliteit. Maar de vraag hier is welke professionele kwaliteit in de ambtsopleidingen voorhanden is die van betekenis kan zijn voor het professionaliseringsprobleem waar de beroepsgroep mee kampt. Het tegood van het ambt ligt zowel op pragmatisch terrein als in meer inhoudelijke kwesties.

Het pragmatische heeft deels te maken met het privilege van de langere opleidingsduur. Dat

privilege is geen luxe. Het voordeel zit echter niet in de lengte als zodanig maar in wat tijdens de langere opleidingsduur mogelijk is. Dat betreft in de eerste plaats het extra theologische en/of filosofische *body of knowledge* dat studenten tot zich kunnen nemen. Geestelijk verzorgers worden in hun werk met de onvoorstelbare breedte en de onpeilbare diepte van levensbeschouwelijke vragen geconfronteerd. Daarin moeten zij geschoold worden, maar daarmee moeten zij ook zelf in de opleiding geworsteld hebben.

Een ander voordeel is de tijd voor persoonlijke vorming, zelfreflectie en ontwikkeling van levensbeschouwelijke competentie. Dat is een procesmatig gebeuren, dat niet in een enkele methode te vatten is maar voltrokken wordt binnen een geheel van praktijken van theologische (of filosofische) reflectie, feedback, supervisie, intervisie, trainingen en reflectieverslagen. Uiteraard geven alle opleidingen daar vorm aan en het is niet gezegd dat de ambtelijke opleidingen en organisaties zulke processen altijd goed vormgeven. Wel is binnen de ambtsopleidingen veel ervaring met die praktijken opgebouwd. Maar het eigenlijke punt is een ander. Dat geestelijke verzorging met trage vragen (Kunnenman 2005) van doen heeft, wordt algemeen erkend. Dat de vorming tot geestelijke verzorger met trage processen te maken heeft, moet even evident zijn.

Onderdeel van die praktijken in de ambtsopleidingen is het verantwoorden van de eigen levensbeschouwelijke plaatsbepaling (existentieel, spiritueel, ethisch) tegenover een gemeenschap. Dat is een overweging van meer inhoudelijke en principiële aard. Ambt is niet alleen een bevoegdheid die men namens een gemeenschap

mag uitoefenen, maar het gegeven dat een gemeenschap een persoon geschikt vindt om levensbeschouwelijke ondersteuning te bieden aan anderen. Iets daarvan wordt erkend in het voorstel om voor geestelijk verzorgers zonder ambtelijke zending een raad op te richten die de levensbeschouwelijke competentie toetst. Hoe de in te stellen raad die competentie kan en moet beoordelen is nog niet duidelijk.

In een gedifferentieerd zorgveld zullen instellingen blijven bestaan die waarde hechten aan een ambtelijke bevoegdheid. Dat kan een rol spelen bij vieringen en/of bij wensen van cliënten. Daarmee zijn competenties op het gebied van rituelen en voorgaan verbonden. Ambt is niet alleen bevoegdheid. Nogmaals, het ambt gaat altijd gepaard met professionele eisen van bekwaamheid en erkenning van geschiktheid (Heitink 2006). Tegelijk heeft het ambt een representatieve betekenis. Het ambt wordt namens een gemeenschap bekleed én is altijd ook als een publieke functie te verstaan, ten dienste van en tot nut van het algemeen. Daarmee heeft het ambt telkens een concrete én een algemene strekking. Het is niet duidelijk hoe en of geestelijke verzorging zonder zending die representatieve functie kan vervullen ofwel die betekenis kan behouden; en op basis waarvan, los van het ambt, een beroep kan worden gedaan op verschoningsrecht en asielfunctie (vrijplaats), ambtelijke functies die historisch ook ten dienste van andersdenkenden hebben gestaan.

De besluiten van de beroepsverenigingen lopen vooruit op antwoorden op deze vragen. Ik bespeur daarin een pragmatische benadering, die relatief onbekommerd staat ten aanzien van de meer principiële aspecten. De praktijk

zal het moeten uitwijzen. Er is een nieuwe situatie ontstaan met ambtelijke en andere vormen van geestelijke verzorging naast elkaar, waarbij de tegenstelling ambt en professionaliteit. Dat biedt in ieder geval aan de ambtelijke opleidingen de kans maar ook de uitdaging om hun kwaliteiten te tonen.

Toekomst van de beroepsgroep

De beroepsgroep staat voor de uitdaging om een eigentijdse verwoording en verantwoording van haar beroepsprofiel als specialisme in de markt te zetten. Dat moet met inbegrip van differentiatie en rekening houdend met de omstandigheden gebeuren. Dat vraagt van de beroepsgroep het ontwikkelen van methodische discipline en conceptuele eenheid. Dat vraagt op zijn beurt beroepstrots en beroepssolidariteit. Van de beroepsvereniging vraagt het de inspanning om naar wettelijke erkenning van het beroep te streven.

Tegelijkertijd zijn dat noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarden. Geestelijke verzorging heeft ook een esthetische kwaliteit. Het is iedere keer moeilijk om te zeggen of het een gedicht wordt. Iedere ontmoeting, iedere bespreking is eenmalig. En of het een gedicht wordt, hangt niet alleen van allerlei kwaliteiten van de zorgverlening af, maar ook van de omstandigheden. En de omstandigheden zullen nooit hetzelfde zijn. Een kernvraag van geestelijke verzorging is echter hoe mensen zich tot de omstandigheden verhouden en hoe zij die verhouding kunnen vormgeven en vernieuwen. Zo staan geestelijk verzorgers voor de uitdaging zich telkens opnieuw tot veranderende omstandigheden dichtertlijk te verhouden. <

Literatuur

- Heitink, G. (2006). Geestelijk verzorger: een ambt en een ambacht. In: J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. Kampen: Kok, 161-170.
- Hijwee, N. & Smeets, W. (2012). De nieuwe uitdaging: functiedifferentiatie in de geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 15/68, 32-39.
- Holub, M. (2008). *De geboorte van Sisyphus. Een keuze uit de gedichten en andere teksten 1958-1998*. Amsterdam: De Bezige Bij, 117.
- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: SWP.
- Laar, E. van de & Plum, R. (2012). Toekomst van de geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 15/68, 24-31.
- Mooren, J.H.M. & Walton, M. (2013). Geestelijke Verzorging. Over de veelvormigheid en de fluiditeit van het geestelijke. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 16/70, 24-32.
- Regiegroep (2013). *Eindnota Toekomstig Bestel Geestelijke Verzorging*. Vereniging van Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen, 14 januari 2013.
- Schilderman, H. (2012). Geïntegreerde geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 15/68, 9-14.
- Veltkamp, H. (2006). Domein, identiteit en passie van de geestelijke verzorging. In: J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. Kampen: Kok. 147-160.
- Vosman, F. (2012). Geestelijke verzorging in transitie. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 15/68, 15-22.
- Vosman, F. & Hijwee, N. (2012). De ogen openen. Nieuwe uitdagingen voor de geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 15/68, 4-8.
- Walton, M. (2010). Beeldvorming en de ambtsdiscussie. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 13/56, 66-71.

Martin (prof.dr. M.N.) Walton is bijzonder hoogleraar Geestelijke verzorging aan de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen.
 mw Walton@pthu.nl

Professionalisering, permanente educatie en postacademisch onderwijs

Dat predikanten en geestelijk verzorgers levenslang moeten blijven leren is in principe niet nieuw. Ze moeten tegenwoordig echter kunnen aantonen dat ze dat doen door postacademische cursussen te volgen en studiepunten te verzamelen. De opzet van de Permanente Educatie van de Protestantse Kerk in Nederland kan model staan voor deze ontwikkeling. Wat ligt hieraan ten grondslag, hoe zijn de ervaringen tot nu toe en voor welke uitdagingen staan we?

Levenslang leren is een trend die we in alle beroepen kunnen waarnemen. Kennis verouderd snel en de maatschappelijke en technische ontwikkelingen vereisen dat we blijven. Het valt daarbij op dat de nadruk momenteel meer is komen te liggen op de persoon van de lerende, dan op de nieuwe stof die deze zich eigen dient te maken. De attitude van de professional is centraal komen te staan. Aandacht voor coaching en supervisie weerspiegelen deze ontwikkeling. Predikanten en geestelijk verzorgers hebben hier ook mee te maken. Hun positie, hun rollen en taken, de manier waarop ze door hun 'publiek' worden ervaren – het is allemaal diffuus geworden. Daardoor is hun eigen zelfverstaan ook onder druk komen te staan. Zowel binnen als buiten Nederland kun je daarom horen dat het bij de permanente educatie (PE) van predikanten om meer gaat dan

om vakmatig bijblijven. Het gaat tevens om het voeden van de eigen spiritualiteit. De persoon van de pastor is, als drager van het werk, overal scherper in vizier gekomen.

Mondiale context

De Protestantse Kerk in Nederland (PKN) heeft deze ontwikkelingen onderkend en de PE in het leven geroepen, zodat het niet slechts aan de verantwoordelijkheid van de individuele predikant overgelaten wordt hoe deze omgaat met de uitdagingen waar hij of zij voor gesteld wordt. De PE is in de huidige organisatorische vorm op 1 september 2012 ingegaan, maar in feite is deze een voortzetting van ouder beleid. Wat al zo'n veertig jaren de Verplichte Nascholing voor beginnende predikanten heette is nu omgedoopt in Primaire Nascholing Predikanten (omdat de hele PE verplicht is). Deze cursus ►

van 7 x 3 dagen volgt men wanneer men één à twee jaar predikant is. Vervolgens kende men in de PKN al jaren de gewoonte van een studieverlof van drie maanden per vijf jaar. Bovendien gaf de bepaling in de kerkorde, dat de kerkenraden erop moesten toezien dat hun predikanten zouden blijven studeren, de noodzaak van voortgaande studie helder aan. Zeker vijftien jaar geleden lagen er al plannen klaar om het studieverlof van drie maanden voor de hele beroepsgroep meer vorm te geven. De ervaring was namelijk dat slechts een derde van de predikanten er gebruik van maakte. Velen wilden hun gemeente niet 'in de steek laten', anderen wisten niet goed raad met zo'n lange lege agenda. Daarnaast wilde de kerk aan haar predikanten meer perspectief op persoonlijke en ambtelijke ontwikkeling bieden en daar meer handvatten voor geven.

Andere kerkgenootschappen zijn ook het pad van de permanente educatie opgegaan, zij het vaak minder geformaliseerd. Te noemen vallen bijvoorbeeld de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken, de Remonstrantse Broederschap en de Doopsgezinden. LUCE, Centrum voor Religieuze Communicatie van de Universiteit van Tilburg, verzorgt het postacademisch onderwijs voor voornamelijk rooms-katholieke pastores.

Niet slechts in Nederland echter, ook internationaal staat *lifelong learning* sterk in de belangstelling. We kunnen voorbeelden noemen uit Europa, Zuid-Afrika (Dutch Reformed Church,

Uniting Reformed Church), Zuid- en Noord-Amerika (diverse denominaties) en Azië. Zelf heb ik in augustus 2013 een conferentie van protestantse kerken en universiteiten in Indonesië meegemaakt. Het viel mij op hoezeer men unaniem het belang van permanente educatie benadrukte, hoeveel er informeel al gebeurde en hoe veel gewicht men hechtte aan de spiritualiteit van de pastor. Uiteraard bleken hier het

***Zal deze professionaliseringsslag
er inderdaad aan bijdragen
dat het esprit de corps toeneemt?***

fondsenprobleem, grote afstanden, de hoeveelheid van verschillende synodes en de verhouding

van universiteit en kerken een grote uitdaging te vormen. De PE van de PKN past, kortom, in een internationale trend, maar is hierin niet slechts volger, maar beslist ook stimulator.

Perspectief van professionaliteit

PE is belangrijk, maar is ze daarmee ook noodzakelijk? De sterkere term wordt gebruikt, omdat het vanuit het oogpunt van professionaliteit onmogelijk is om hier vrijblijvend te spreken. De vraag is of men niet net zo goed alléén kan studeren en zo de theologische professionaliteit kan versterken. Tot op zekere hoogte is dit zeker waar, maar de PE komt ook voort uit de wens om de verantwoordelijkheden die de predikanten hebben als gezamenlijke verantwoordelijkheden te zien en de uitdagingen vanuit een gedeelde spiritualiteit aan te vatten. Die kunnen per definitie niet in de eigen studeerkamer alleen worden opgebouwd. De professionaliteit van de theoloog is hier die van de predikant, dat is de ambtsdrager, die beroepshalve werkzaam is in het pastoraat, in de verkondiging, in de educatie, in het leiding geven aan een vrijwil-

< *Klok op het terrein van Seminarie Hydepark,
Doorn*

ligersorganisatie en in het representeren van de kerk naar buiten toe. Zij/hij heeft in de eigen persoon een bovenpersoonlijke taak, die gericht is op de gemeente en de kerk als geheel. De PKN vraagt van haar predikanten dat zij zichzelf hieraan committeren.

We kunnen de term ‘professional’ nog wat verder invullen. Wat zijn enkele kenmerken van deze persoon in een kerkelijke context en hoe spelen cursussen van de PThU daarop in? Hij/zij:

- kan beschikken over de voor het beroep noodzakelijke competenties (vergelijk het competentieprofiel PThU op www.pthu.nl onder: PAO/Cursusaanbod 2014-2015) – hier komen de theologische knowhow en de hermeneutische reflectie in beeld;
- heeft actuele kennis van en inzicht in voor het (kerkelijk) werk relevante zaken – er worden theologische upgradingscursussen aangeboden;
- is in staat om zelf een situatie te definiëren en geen standaardantwoorden te geven, maar creatief om te gaan met nieuwe situaties – hier oefent men in het ‘lezen’ van situaties, dus hermeneutiek in de brede zin van het woord;
- is in staat om zichzelf aan te sturen, want men is een *reflective practitioner*, die op reflectieve wijze het werk zelfstandig kan verrichten – hier is een plek voor cursussen die mikken op de versterking van de reflectieve competentie;
- is bereid en in staat om verantwoording af te leggen van het eigen gedrag, zowel in de eigen gemeente als in de kring van collega’s – denk aan cursussen waarin men eigen werk ter bespreking inbrengt;
- is bereid en in staat om zich als ambtsdrager van de kerk te zien en te gedragen met de

implicatie van een gezamenlijk gedragen verantwoordelijkheid voor het geheel van de gemeente en de kerk, die noopt tot gezamenlijke reflectie op het eigen denken en handelen – zie in feite alle theologische cursussen;

- is in staat om de relatie met een ander niet ten bate van zichzelf, maar ten bate van die ander te hanteren en daarbij zichzelf vanuit een dubbel perspectief te zien, namelijk als privépersoon en als beroepspersoon – denk bijvoorbeeld aan een specialisatie als de Klinische Pastorale Vorming (KPV).

Dit korte rijtje laat voldoende zien dat PE betrekking heeft op de wijze waarop de predikant zich verhoudt tot zichzelf, tot de anderen (collega’s en gemeenten) en tot God, die de bron en het doel van alles is.

Landschap in ontwikkeling

We stuiten in de nieuwe situatie op welwillendheid, enthousiasme, bezorgdheid en op irritatie. Er gaat gelukkig veel goed. Toch ga ik eerst in op de irritatie, vanuit het principe ‘storingen hebben voorrang’ (Ruth Cohn). Er kwam irritatie bij sommige predikanten op, omdat hun vrijheid vergeleken met vroeger is ingeperkt. Zij dienen nu inzicht te geven in wat ze willen gaan doen met hun studietijd door een persoonlijk leerplan op te stellen dat vijf jaar geldig is. Hierover moeten ze van te voren overleggen met hun kerkenraad en ze moeten het ter (marginale) goedkeuring voorleggen aan het breed moderamen van de classis. Door middel van het aanleggen van een portfolio en registratie van studiepunten dient men later verantwoording af te leggen. Een deel van de predikanten ervaart dit als betuttelend. Men

is gewend zelfverantwoordelijk te opereren en dit voelt als controle. Vanuit het oogpunt van professionaliteit is het echter logisch dat de kerk dit vraagt. Iedereen die in een organisatie werkt kent het uit eigen ervaring. Het gaat in principe niet om wantrouwen, maar om professionele transparantie, om het vermogen uit te leggen wat de relevantie van je (ambtelijk) handelen is. Wellicht is het nu gewoon een kwestie van gewenning en slijt dit gevoel snel. Het wel eens genoemde argument dat de vrijheid van het ambt in geding zou zijn, heeft het overigens niet gehouden, omdat die vrijheid niet de vrijheid van de ambtsdrager betreft, maar die van het Woord, dat door een mens in het ambt gesproken wordt.

Een volgend discutabel element is de positie van de PThU in de PE van de PKN. De PKN heeft de PThU immers aangewezen om in ieder geval een derde van de PE te verzorgen, het zogenaamde Aangestuurde Deel, ter grootte van 6,5 ECTS = $6,5 \times 28 = 182$ studie-uren, dus ca. 4,5 week. Deze positie heeft zowel voor- als nadelen. Het voordeel is dat de constructie eenvoudig is. Aangezien de PKN dit deel van de PE van de predikanten geheel betaalt, is het financieel helder dat men met slechts één instituut te maken heeft. De PThU is ook de aangewezen instelling voor de opleiding van predikanten in de PKN, dus een hechte relatie is er toch al. In dit aangestuurde deel gaat het bovendien primair om het op peil houden van de theologische vakkennis en dat past een geaccrediteerde universiteit. De speciale positie kent echter ook nadelen. Wellicht de belangrijkste is gevoelsmatig, omdat predikanten het soms als gedwongen winkelen ervaren. Dit kan zich vertalen in

cynisme en wantrouwen: ‘Het is alleen maar zo geregeld om mensen van de PThU aan het werk te houden.’ Daar zit een kern van waarheid in, want de PThU moet natuurlijk mensen in dienst hebben die de afspraken met de PKN kunnen realiseren. Over inhoud en kwaliteit van de cursussen zegt dit echter niets. Ik zie bij mijn collega’s juist dat men zich bijzonder inzet. Dat is ook terug te zien in evaluaties, want verreweg het grootste deel van de cursussen scoort ‘goed’ tot ‘zeer goed’.

Waar stuiten we verder op? Een praktisch probleem is de afstemming van de leerbehoefte van de predikant en het cursusaanbod van de PThU. Enerzijds is het voor predikanten niet altijd duidelijk dat alle cursussen ook van belang zijn voor hun dagelijks werk. Anderzijds kampen zij soms met andere problemen. Zo blijkt het schrijven van een persoonlijk leerplan nog niet zo eenvoudig te zijn. Velen lopen achter en hebben het nog niet klaar. Vervolgens zoeken zij cursussen die passen bij hun leerplan. Lang niet altijd zullen zij die echter vinden in het actuele aanbod van de PThU. Maar ook elders zal dat vaak niet het geval zijn. Bovendien weten zij niet of er misschien over twee jaar een cursus aangeboden zal worden die dan wel in hun behoefte zal voorzien. Ze kunnen daarop gokken, maar ze kunnen ook hun leerplan bijstellen en afgaan op het aanbod dat er wél is. Maar dan nog, hoe weten ze of een cursus die ze nu wel willen, maar niet kunnen volgen volgend jaar opnieuw aangeboden wordt? Bovendien kent de PThU ook haar beperkingen en kan zij niet alles. Kortom, de markt van vraag en aanbod is een lastige. Vanuit de PThU is daarom gezegd: we zullen een zekere mate van voorspelbaar-

heid moeten hebben, dus cursussen een aantal jaren achter elkaar moeten laten terugkeren, én een zekere mate van vernieuwing, door elk jaar ook nieuwe cursussen te programmeren. Verder moeten we vroeger onze planning bekend maken. Bovendien moeten we ogen en oren openhouden voor wat de predikanten nu nodig hebben, maar ook nuchter zijn, want wat wij niet kunnen bieden moet men elders zien te halen in het resterende tweederde deel van de PE.

Het is, tot slot, heel interessant om in de gaten te houden wat deze PE met de predikanten op termijn gaat doen. Ik denk niet zozeer aan individuele personen. Er zullen altijd wel mensen zijn die direct virtuoos met de nieuwe situatie omgaan, terwijl anderen er permanent moeite mee blijven houden en soms zullen willen vluchten. Ik ben echter benieuwd of deze professionaliseringsslag er inderdaad aan zal kunnen bijdragen dat het *esprit de corps* zal toenemen. Zullen predikanten meer over de grenzen van hun eigen groepskleur heen kijken en elkaar ontmoeten in de cursussen? En zullen ze daardoor als vanzelf gemakkelijker omgaan met de pluraliteit die er nu eenmaal is? Of zullen de nieuwe ervaringen juist de vermoeidheid en frustratie over het onderling onbegrip versterken en daardoor de behoefte om in eigen kring te studeren vergroten, zodat je je niet steeds hoeft te verhouden tot wie op een heel ander geestelijk spoor rijden? Of zal allebei tegelijk plaatsvinden, waarbij het ambtelijk besef, dat we in één kerk voor één zaak in een nieuwe maatschappelijke situatie staan, zal groeien? Wat zal de PE dus gaan betekenen voor de bedieningsvreugde en de onderlinge ambtelijk-collegiale acceptatie? Dit is een vraag die die roept om nader onderzoek.

Conclusies

De PKN is met het organiseren van de PE in internationaal perspectief niet slechts trendvolger, maar tevens trendsetter. De drie partijen (PKN, PThU, predikanten) moeten allen soms nog wennen aan de nieuwe situatie. De PThU kan het cursusaanbod sneller publiceren, meer structuur geven aan het aanbod en goed letten op de verhouding van vragen uit de praktijk en theologische reflectie. Bovendien ligt er de zojuist geformuleerde onderzoeksvraag naar de gevolgen op langere termijn. Een internationaal perspectief is hierbij noodzakelijk. De PKN kan meer hulp bieden bij het maken en concretiseren van het scholingsplan en een houding stimuleren, die uitgaat van de vrijheid (om te studeren) en niet van de wet (om punten te scoren). De bedoelde attitude zal gebaat zijn bij een goed werkend registratiesysteem. De predikanten kunnen de ruimte die de kerk hun biedt vrijmoediger gebruiken dan ze vaak doen en het PE-format benutten om aan hun studeren vorm te geven, in plaats van het als een mal te zien waar ze zichzelf moeten inpersen. Er is meer vrijheid dan men zich soms realiseert. <

Literatuur

- Heitink, G. (2001). *Biografie van de dominee*. Baarn: Ten Have.
 Schön, D.A. (1983). *The Reflective Practitioner. How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books.

Theo (dr. T.) Witkamp is hoofd van het Seminarium en coördinator van het Postacademisch Onderwijs van de Protestantse Theologische Universiteit.
ltwitkamp@pthu.nl

Wo en hbo: een paar apart

Vanuit het gezichtspunt van het Praktijkcentrum, instituut voor onderzoek en advisering op het terrein van de praktische theologie, schetst dit artikel het transitieproces binnen de (kleine) Gereformeerde Kerken en worden de consequenties beschreven voor de opleiding en samenwerking van wo- en hbo-theologen.

Veranderingen in de samenleving werken door naar de kerken en de beroepsuitoefening van theologen (De Kock 2013; Williams 2013). De verschuivende balans tussen de werelddelen op terreinen als internationale politiek, financieel-economische zwaartepunten en technologische ontwikkeling, hebben consequenties voor de inrichting van de samenleving, het onderwijs en de onderzoeksagenda's. De uitkomsten zijn grotendeels onduidelijk, wat de transitie spannend maakt (Rotmans 2012). Tegelijk roept deze transitie vragen op over de (borging van de) kwaliteit van producten en diensten (www.uva-alumni.nl/andragologie).

Voor onderwijsinstellingen leidde dit tot kwaliteitssystemen voor de borging van actualiteit, niveau en relevantie van curricula (www.nvaonet.nl). Samen met de formulering van opleidingscompetenties en kennisbases, sturen deze de opleidingsinstellingen in aanzienlijke mate.

Wo- en hbo-theologie-opleidingen mogen beide bachelor- en master-niveau-theologen opleiden. Een centraal thema in hun regulier overleg betreft het onderscheid tussen een hbo- en een wo-theoloog, of dat na enkele jaren praktijk nog merkbaar is en wat dat betekent voor hbo- en wo-opleidingen.

Ook de gereformeerde gezindte verandert (Bronsveld 2013; Dekker 2013). Het betreft algemene processen die parallel lopen met samenlevingsontwikkelingen: individualisering, de overgang van zware naar lichte gemeenschappen, aandacht voor persoonlijke spiritualiteit etc. (cbs.nl; Donk 2006). Specifiek betreft dit terugloop van leden, kerkverlating en liturgische veranderingen. Ook voor deze kerken is de uitkomst van de transitie onduidelijk. Het eigen karakter van de kerk als religieuze gemeenschap speelt daarbij een bepalende rol: in alle transities blijft voor haar het christelijk geloof de centraal sturende en bindende factor (Borgman 2009). >

‘Hoor en uw ziel zal leven’, klokinscriptie, Seminarie Hydepark, Doorn

Het Praktijkcentrum

In 2011 besloot de Generale Synode van de ‘vrijgemaakte’ kerken de Theologische Universiteit Kampen (Broederweg) en het ondersteuningscentrum van de kerken, Centrum-G, opdracht te geven tot het vormen van een nieuw onderzoeks- en adviescentrum, in samenwerking met het Diaconaal Steunpunt van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en de Nederlands-Gereformeerde Kerken (diaconaal steunpunt.nl) en de Academie Theologie van de Gereformeerde Hogeschool te Zwolle.¹ In dit

Praktijkcentrum moest empirisch praktisch-theologisch onderzoek worden verricht ter ondersteuning van het werk binnen gemeenten en als basis voor de verdere (wetenschappelijke en praktijkgerichte) theorievorming en actueel onderwijs.

Vijf waarnemingen spelen hierbij een rol.

1. De ontwikkelingen dwingen theologische opleidingen vorm te geven aan empirisch onderzoek. Samenwerking levert schaalvoor- delen op.

2. De partners deden alle drie ondersteuningswerk.² In een beperkte ‘markt’ dreigt dan concurrentie, terwijl de schaalgrootte de kwaliteitsniveaus van ieder begrenst.
3. Gemeenteleden met hogere opleidingsniveaus nemen zelf veel vraagstukken ter hand. De overblijvende vraagstukken hebben een grotere complexiteit en vergen een deskundiger aanpak.
4. Kennisontwikkeling is niet alleen een zaak van opleidingen en onderzoeksinstituten. Het lokale karakter van vraagstukken betekent dat gemeenten kennisdragers zijn en veranderen van ‘afnemer’ naar ‘co-producent’, ook wetenschappelijke of praktijktheoretische kennis.
5. De complexiteit van vraagstukken binnen de kerken is dusdanig groot, dat kerkverband- overstijgende samenwerking noodzakelijk is. Het Praktijkcentrum werkt daarom samen in netwerken met wisselende partnerschappen. Direct na de synode werden projecten opgestart: onderzoek naar vraagstukken binnen gemeenten; een werkwijze om diversiteit te bespreken; een publicatieproject over generaties en geloofsgesprekken. In samenwerking met het Diaconaal Steunpunt werd een toerustingscursus voor diakenen ontworpen, getest en ingevoerd. Andere onderzoeken betroffen de toerusting van catecheten, samenwerking tussen gemeenten van verschillende kerkverbanden, en uitbreiding van de cijfermatige gegevensverzameling om ontwikkelingen sneller op te sporen.

Sociale en theologische wetenschappen

In het Praktijkcentrum werken sociale wetenschappers naast theologen, wo- naast hbo-op-

geleiden. In het netwerk wordt samengewerkt met vrijwilligers met allerlei opleidingen. Besloten is daarom te werken vanuit het model van Osmer (2008) met de vier cyclisch-iteratieve en wederzijds-kritiserende taken voor de praktische theologie: empirisch-beschrijvend, interpreterend, waarderend en handelend. Hierdoor wordt recht gedaan aan de onderscheiden perspectieven van de verschillende actoren betrokken bij de praktijkvraagstukken.

Osmer's model heeft epistemologische, hermeneutische en methodologische vraagstukken. Epistemologisch betreft dit de aard en waardering van de kennis die vanuit onderzoek, theorievorming en handelen aan de orde is. Onderzoekskennis is bijvoorbeeld voornamelijk beschrijvend van aard, waarbij dan voor de kwalitatieve vormen van onderzoek sprake is van een dubbele interpretatie: de door onderzochten geïnterpreteerde werkelijkheid wordt door onderzoekers opnieuw geïnterpreteerd. Dit vereist een dialogische insteek met wederkerige adequaatheid als kwaliteitscriterium (Denzin 1994; Flick 2012). Verder hebben praktijktheoretische, wetenschappelijke en bijvoorbeeld vertrouwde kennis, ieder een eigen waarde. Per situatie moet worden bekeken hoe de soorten kennis worden samengevoegd tot een betekenisvol geheel dat recht doet aan de empirie, de kennisbestanden en tegelijk tot handelen kan uitnodigen in een gewenste richting (Van Woudenberg 1996). Een andere kwestie betreft de relatieve onherleidbaarheid van taalwerelden die wetenschappers en professionals hanteren. Wie een taak overdraagt van een predikant naar een kerkelijk werker, doet wat anders dan de pastorant die gevoelens overdraagt naar de

pastor. Het begrip ‘overdracht’ verwijst naar werkelijkheden met verschillende consequenties (Grayling 1996).

De vraag naar de normativiteit van de werkelijkheid, naast die van het christelijk belijden, is binnen de gereformeerde praktische theologie niet eenduidig beantwoord. Allereerst gaat het om de hermeneutiek binnen de interpretatie van de bijbeltekst en om de vraag naar de relatie tussen de Bijbel en het beleden en geleefde geloofsleven (Zwiep 2009; Trimp 2002; De Ruijter 2013; Gadamer 2010; Brink 2013). Verder gaat het om de relatie tussen theologie en sociale wetenschappen en welke discipline die vraag stelt. Vanuit de theologie fungeren andere wetenschappen en prak-

tijktheorieën als hulpbronnen. De theologie heeft als wetenschappelijke discipline een eigen object, kennisopvatting en methodologie, die intern normatief functioneert. Wil een discipline wetenschappelijk blijven, dan zal ze communicatief en reflectief zijn, maar uiteindelijk haar eigen positie innemen. Dit geldt ook de praktische theologie binnen de theologie in het algemeen. Zij heeft een eigenstandige positie ten opzichte van systematische en bijbelse theologie, ecclesiologie et cetera. Zij is gericht op de wetenschappelijke reflectie op het handelen van de kerk in dienst van het evangelie, binnen de concrete creatuurlijke en culturele werkelijkheid (Ruijter 2005; Möller 2004). Zij is niet slechts ‘handelingswetenschap’, met het risico dat het ‘hoe’ gaat domineren, maar ook gericht op het ‘wat’: de communicatie van het evangelie (Korsch 2007). Voor de praktische theologie

zijn dan de andere theologische disciplines hulpbronnen, net als de sociale wetenschappen, zij het dat voor de inhoud van de communicatie de theologische disciplines een sterk bepalende rol spelen (Cameron 2010).

Hetzelfde geldt voor de sociaalwetenschappers. Voor hen is de theologie een hulpwetenschap om de werkelijkheid te begrijpen. Idem staan adviseurs voor de vraag hoe het praktijkprobleem op te lossen. Schön (1983; 1987) noemt praktijkproblemen ‘messy situations’, gekenmerkt door onzekerheid, instabiliteit, complexiteit, uniekheid en vol van waardenconflicten. De eerste taak is de situatie een naam en een kader te geven waarin zij verkend

kan worden: ‘naming’ en ‘framing’. Om dit te doen maken professionals gebruik van verschillende soorten kennis,

wetenschappelijke, praktijktheoretische, handelingskennis en ‘tacit knowledge’: kennis die ‘in’ de professional zit over hoe situaties aangepakt kunnen worden om ze op te lossen. Voor de adviseur zijn dus de sociaalwetenschappelijke en theologische inbreng ‘slechts’ elementen die een bijdrage leveren aan de formulering van een theorie op N=1 niveau en mogelijke handelingsalternatieven (Strien 1986).

Empirisch-methodologisch speelt het onderscheid tussen wetenschappelijke theorievorming en praktijktheorieën. Verschuren (2010) onderscheidt tussen enerzijds ‘academisch theoriegericht onderzoek’ (op universiteiten) en ‘professioneel praktijkgericht onderzoek’ (op hogescholen) en anderzijds de ‘context of discovery’ en de ‘context of justification’.

Vanuit de *context of discovery* richt academisch theoriegericht onderzoek zich op de (menselijke) natuur en de ontologische werkelijkheid met als product verklarende theorieën. Het professioneel praktijkgericht onderzoek richt zich echter op handelen in een contingente werkelijkheid, met als product prescriptieve theorieën, handelingsprotocollen en/of probleemoplossing. Object en product verschillen.

Vanuit de *context of justification*, zijn de verschillen kleiner: beide moeten voldoen aan eisen van validiteit, controleerbaarheid en cumulativiteit. Bij de productcriteria voor de praktijk geldt voor hbo-onderzoek dat de eisen aan implementaire en ethische validiteit uitermate groot zijn, waar die voor de universiteit minder een rol spelen, hoewel ook daar de valorisatievraag belangrijker wordt (Sievers 2008; HBO-raad 2007; 2010; KNAW 2009; 2012).

Vanuit de positie van de adviseurs staan we voor de vraag naar de relatie tussen de empirische cyclus en de agogische of regulatieve cyclus (Geertsema 2010; De Groot 1994). In de regulatieve cyclus gaat het om signaleren – onderzoeken – ontwerpen – implementeren – evalueren – legitimeren. In de empirische cyclus om waarnemen – hypothesen formuleren – toetsbare voorspellingen opstellen – toetsen van de voorspellingen – evalueren van de uitkomsten. Beide cycli komen vergaande overeen (Schön a.w.). De professional zal tijdens zijn onderzoek van de situatie ook hypothesen formuleren op basis van de verschillende theorieën die hij ter beschikking heeft. De empirische cyclus geeft theorieën met algemene geldigheid, de regulatieve cyclus een theorie voor het individuele

geval, die echter bij doorlopen van de cyclus in meerdere gevallen de mogelijkheid biedt voor het formuleren van een academische of een praktijkprobleemgerichte theorie. Een en ander vergt dat adviseurs en onderzoekers beide cycli kennen en over en weer kunnen schakelen.

Consequenties

De grondtoon in alle ontwikkelingen ligt in de uitdaging mensen (elkaar) te (helpen) ontmoeten rond het kruis en de opstanding van Jezus Christus. Opleidingen moeten niet slechts wetenschappelijk of handelingsgericht opleiden, maar studenten helpen een persoonlijk discipelschap te ontwikkelen.

Daartoe zal voldoende kennis en persoonlijke ervaring aangereikt moeten worden om de woorden die de kerk in haar geschiedenis heeft ontdekt in woorden voor vandaag om te zetten. Een godsdienstwetenschappelijke insteek lijkt daartoe ontoereikend: opleidingen moeten positie kiezen, om aansluiting bij de christelijke gemeenschap te houden.

Actualisering van epistemologie, hermeneutiek en taalwerelden is nodig om professionals en vrijwilligers te laten samenwerken. Zelf ontdekte ik dat ‘meneer heeft het goed gezegd’ niet altijd een compliment was voor mijn welbespraaktheid, maar betekende dat ik er niets van had begrepen. Dat analyses voorbij gingen aan loyaliteiten, aan schaamte en schuld in gesloten gemeenschappen waar iedereen alles wist van iedereen en niemand meer durfde te oordelen. Dat je soms aan de keukentafel moet zitten om over God-in-het-dagelijks-leven te praten.

Een nadere doordenking van de methodologie van onderzoek binnen geloofsgemeenschap- ➤

pen is nodig, om aan de valorisatie-eisen van de overheid te voldoen.

De eigenheid van de academische opleiding en beroepsbeoefening in relatie tot de praktijkgerichte opleidingen en beroepsbeoefening vergt bezinning. De kracht van wetenschap is haar reductionistische insteek bij het bestuderen van de werkelijkheid. Als deel van de systeemwereld zoekt zij naar ordening, voorspelbaarheid en reguleerbaarheid.

Daarmee heeft zij een kritiserende en herstellende functie naar de *messy situations* van de leefwereld. Respectvol en voorzichtig gezegd stelt ‘zo zegt de Heer’ een situatie in een ander licht. De kracht van de praktijkopleiding is het omgekeerde. Deze sluit aan bij de rommel in de leefwereld, inclusief onvoorspelbaarheid en chaos, verhalen, culturen en patronen en handelingsverlegenheden. Daarmee heeft zij een kritiserende en herstellende functie ten opzichte van reductie en ont-lokalisering vanuit de systeemwereld naar gemeenten. Met authenticiteit gesproken kan ‘kom mij, zondaar, te hulp’ de beperktheid en barmhartigheid van ons bestaan voor het voetlicht brengen (Korthals 1992; De Roest 1998).

De taakverdeling tussen wo- en hbo-theologen vergt aandacht. Beiden moeten een schaaft met vijf poten zijn. De wo-opleiding richt zich echter op diepgaand theologisch verstaan van de Bijbel en generaal kijken naar de werkelijkheid. Dat rechtvaardigt dat de wo-opgeleide zich vooral met de uitleg van de Bijbel in preken, catechese en bijzondere pastorale situaties bezighoudt. De hbo-opleiding richt zich op het geleefde christelijk leven, vanuit generiek-theo-

logische kennis en specifiek sociaalwetenschappelijke en praktijkprobleemoplossingskennis. Dat rechtvaardigt een inzet in gemeenteopbouw-taken en activiteiten naar specifieke doelgroepen.

Als laatste de democratische kwaliteit. Een andere epistemologie, honorering van de kracht van verschillende opleidingen, erkenning van de mondigheid van gemeenteleden, betekent

andere samenwerkings- en machtsverhoudingen. Gemeenten en teams binnen gemeenten zullen democratisch worden. Dit vergt

erkenning van de eigen kracht en de eigen zwakheid. En gericht zoeken naar de manier waarop de kracht van de ander mijn zwakheid kan compenseren. Diversiteit en veelkleurigheid worden zo krachten om God voor Zijn diepte en rijkdom te eren, elkaar en de samenleving te dienen. <

Noten

¹ De Gereformeerde Hogeschool is geen kerkelijk instituut, maar sterk verweven met de gereformeerde gezindte.

² De opbrengsten van onderzoek en onderwijs moeten beschikbaar zijn voor beleidsbepaling, vernieuwing et cetera, de ‘valorisatie’ van onderzoek en onderwijs.

Literatuur

- Borgman, E. (2009). *Overlopen naar de barbaren*. Kampen: Klement.
- Brink, E. (2013). *Connecting Horizons with Job*. William Carey International University Press.
- Bronsveld, G., Hertog, G. den, Wattèl, B. (2013). *Kerk op een kruispunt*. Apeldoorn: Theologische Universiteit.

- Cameron, H., Bhatti, D., Duce, C., Sweeney, J., Watkins, C. (2010). *Talking about God in Practice*. London: SCM Press.
- cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3929-wm.htm, laatst bezocht 23.12.2013.
- cbs.nl/NR/rdonlyres/C29AB889-FF8B-468F-AC74-FCB9D6B7E789/0/20131204b15art.pdf, laatst bezocht 23.12.2013.
- Dekker, G. (2013). *De doorgaande revolutie*. Barneveld: De Vuurbaak.
- Denzin, N.K., Lincoln, Y.S. (1994). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Donk, W.B.H.J. van der (red.) (2006). *Geloven in het publieke domein*. Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.
- Flick, U. (2012). *Qualitative Sozialforschung*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Gadamer, H.-G. (2010). *Wahrheit und Methode*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Geertsema, H., Pelt, M. van, Diekmann, W. (2010). ‘Master staat voor meesterschap’, deel II Startdocument Landelijk overleg masters HSAO: <http://www.vereniginghogescholen.nl/zoekresultaten?q=start-document+landerlijk+overlg+masters+hsao>
- Grayling, A.C. (1996). *Wittgenstein*. Rotterdam: Lemniscata.
- Groot, A.D. de (1994). *Methodologie*. Assen: Van Gorcum.
- HBO-raad (2007). *Brancheprotocol Kwaliteitszorg Onderzoek (BKO) 2009 – 2015*.
- HBO-raad (2010). *Gedragscode Praktijkgericht Onderzoek voor het HBO*.
- KNAW (2009; i.s.m. VSNU, NWO). *Standard Evaluation Protocol 2009 – 2015*.
- KNAW (2012). *Kwaliteit en relevantie in de geesteswetenschappen*.
- Kock, J. de (2013). Een tijdperk zonder al te veel catechese. In: *Nederlands Dagblad*, 30 november 2013, 13.
- Korsch, D. (2007). Theologie. In: Gräb, W., Weyel, B. (Hrsg) (2007). *Handbuch Praktische Theologie*. Gütersloh: Gütersloher Verlag.
- Korthals, M., Kunneman, H. (red.) (1992). *Het communicatieve paradigma*. Amsterdam: Boom Meppel.

- Möller, C. (2004). *Einführung in die Praktische Theologie*. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Osmer, R.R. (2008). *Practical Theology*. Grand Rapids, Michigan/Cambridge, United Kingdom: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Roest, H.P. de (1998). *Communicative Identity*. Kampen: Kok.
- Rotmans, J. (2012). *In het oog van de orkaan. Nederland in transitie*. Bostel: Aeneas.
- Ruijter, C.J. de (2013). *Horen naar de stem van God*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Ruijter, C.J. de (2005). *Meewerken met God*. Kampen: Kok.
- Schön, D.A. (1983). *The Reflexive Practitioner*. New York: Basic Books.
- Schön, D.A. (1987). *Educating the Reflexive Practitioner*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Sievers, B. (2008). The psychotic university. In: *Ephemera: Theory and politics in organization*, 8 (3), 238-257.
- Strien, P.J. van (1986). *Praktijk als wetenschap*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Trimp, C. (red.) (2002). *Woord op schrift*. Kampen: Kok.
- Verschuren, P.J.M. (2010). *Onderzoek in het HBO*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Williams, R. (2013). *Geloof in de publieke ruimte*. Vught: Skandalon.
- Woudenberg, R. van (red.) (1996). *Kennis en werkelijkheid*. Amsterdam/Kampen: Buijten & Schipperheijn/Kok.
- Zwiep, A. (2009). *Tussen tekst en betekenis*. Amsterdam: VU University Press.

Henk (dr. H.) Geertsema is directeur van het Praktijkcentrum, instituut voor onderzoek en dienstverlening in de kerken in Zwolle en hoofd theologische opleidingen aan de VIAA-Gereformeerde Hogeschool te Zwolle.
hgeertsema.theologie@gh.nl

Montfort Demonstration School for
the Deaf and Blind, Limbe, Malawi

Waar begin je? En waar eindig je?

Wat is nodig om theologen adequaat voor te bereiden op het werkveld waarin zij als professionals werkzaam zullen zijn en hoe onderhoud je die professionaliteit? In dit slotartikel maken we een balans op.

Over welke werkvelden voor theologen hebben we het? Wat zijn belangrijke actuele en toekomstige ontwikkelingen voor dat werkveld? Welke aanbevelingen doen de verschillende auteurs ten aanzien van initieel en post-initieel onderwijs voor theologen? En wat moet er nu praktisch worden gedaan? Die laatste vraag is een uitdagende vraag: in de verschillende bijdragen wordt veel overwogen en overdacht, maar is het mogelijk een stap verder te zetten in termen van handelen?

De verschillende bijdragen bevestigen opnieuw het beeld dat theologen hun werkveld vinden in diverse sectoren van de samenleving. Niet alleen in de kerk of in het onderwijs, ook bij justitie en defensie, in het welzijnswerk, bij de media en bijvoorbeeld als ondernemer in consultantspraktijken. Alleen al door de diversiteit van deze sectoren en van de verschillende rollen die de theoloog daarin kan hebben, is het een uitdaging voor theologisch onderwijs een een-

duidelijk profiel van 'de theoloog', een eenduidig beroepsbeeld, te formuleren als basis voor opleidingen. De vraag is: wie is eigenlijk de afnemer van de theoloog? Dat is zeer divers. Dat is niet alleen een kerkelijk betrokken gemeentelid, maar ook een zinzoeker op straat, een cliënt in een zorginstelling, de journalist op zoek naar duiding en ga zo maar door.

Uitdagende ontwikkelingen

Naast de diversiteit in beroepsbeelden is er ook een aantal ontwikkelingen in samenleving, kerk en theologie die de opleidingen uitdaagt. In alle bijdragen resoneren de bekende ontwikkelingen mee: individualisering, de-institutionalisering, secularisering, multiculturalisering, pluralisering, nieuwe vormen van spiritualiteit, bricolage enzovoorts (in de woorden van Walton). Van oudsher wordt de theologie als discipline betrokken op het geloven van mensen en het spreken over God. Meer en meer wordt door genoemde ontwikkelingen de theologische dis-

cipline betrokken op het zoeken naar zin en de mogelijkheid van het transcendente. Die twee betrekkingen sluiten elkaar zeker niet uit, maar de beweging is duidelijk: de theologie dient haar inbedding steeds vaker te zoeken in het gegeven dat mensen zingevingsvragen hebben: de geloofsvraag en de Godsvraag worden in dat kader van de zingevingsvraag gesteld en niet in de eerste plaats meer in het kader van Gods openbaring in Schrift en belijdenis. Mede tegen deze achtergrond heeft de religiewetenschap op een steeds groter groeiende belangstelling kunnen rekenen en heeft de theologie ten opzichte van die tak van wetenschap haar eigen positie te bepalen.

Als gevolg van deze beweging komt het narratieve paradigma in de theologie meer en meer centraal te staan. Waar is zin, geloof, God te ontdekken in de persoonlijke biografieën van mensen? Hoe kan de individuele zoektocht van mensen zinvol in verband gebracht worden met het spreken over God in de kerk? Hoe houd je het uit met particuliere (geloofs)opvattingen in een context van multireligiositeit? Waar liggen zin, geloof en God besloten in het grotere narratief van een samenleving en haar (populaire) cultuur?

'Messy context'

De universele zingevingsvraag als bedding voor de theologie en het narratieve paradigma als hoofdstroom van het theologisch bedrijf: dat is kort samengevat het beeld van de belangrijkste ontwikkelingen die het werkveld en de opleiding van theologen hoofdzakelijk bepalen. Bij deze ontwikkelingen worden overigens ook

kritische vragen gesteld. Zo besluit Schilderman zijn bijdrage in dit nummer met een indringende vraag bij een situatie waarin de theologie wordt gedomineerd door een narratief paradigma: *'Wat hebben theologen te vertolken als ze met hun aanstaande clientèle [de theologiestudenten] het geheim gemeen hebben dat ze nog aan zichzelf hopen te onthullen?'* De ontwikkelingen, de kritieken erop, in combinatie met de diversiteit in 'afnemers' van de diensten van de theoloog maken het noodzakelijk dat theologen zich blijven professionaliseren gedurende hun loopbaan. Dat vertaalt zich onder andere in de ontwikkeling van systemen voor permanente educatie, maar bijvoorbeeld ook in specialismevorming binnen het veld van de geestelijke verzorging.

Hoewel er nog steeds ruimte is voor en behoefte is aan theologiebeoefening met de kerkelijke geloofsgemeenschap als bedding, moet de theologie ontegenzeggelijk zich steeds meer verhouden tot geloven en (geloofs)gemeenschappen die niet of minder kerkelijk of institutioneel verbonden zijn. Dat is overigens ook de opdracht van geloofsgemeenschappen zelf, om dienstbaar te zijn in wat Geertsema noemde de *'messy context'* met *'messy situations'*.

Dubbele reactie

De aanbevelingen van de verschillende auteurs liggen in het verlengde van de hierboven geschetste ontwikkelingen. Theologische opleidingen moeten de hedendaagse zingevingsvragen thematiseren en toekomstige theologen helpen om gevoeligheid en taal te ontwikkelen voor levensbeschouwelijke of existentiële vragen in samenleving en cultuur. Het theologisch >

bedrijf heeft dus een transformatie tot publieke theologie: niet een hermeneutische lezing van de traditie, maar hermeneutische communicatie met het publiek van vandaag dient centraal te staan (Ganzevoort). Tegelijkertijd is uit de bijdrage van Geertsema af te lezen dat er nog steeds behoefte is aan wat Ganzevoort noemt een kerygmatische monoreligieuze benadering van theologiebeoefening: de theologie dient de aansluiting bij de christelijke religieuze gemeenschap als belijdende gemeenschap te behouden. Hier valt dus een dubbele reactie op en mogelijk een dubbele waardering van de ontwikkeling naar een meer narratief paradigma in de theologie te ontwaren.

Hoewel de waardering verschillend kan uitvallen, helder is dat theologen in spe, of ze nu hun bedding zoeken in een (kerkelijke) geloofsgemeenschap of in de universele zoektocht naar zin, goed thuis moeten zijn in de (populaire) cultuur. Onder andere deze vereiste betekent dat de theologie stevig verbonden moet zijn met andere disciplines die precies het lezen van de cultuur helpen mogelijk te maken: de andere geesteswetenschappen en de sociale wetenschappen voorop. Tegelijkertijd werken theologen in het werkveld veelvuldig samen met andere specialisten zoals artsen, psychologen en soms ondernemers. Om al deze redenen dienen theologische opleidingen interdisciplinariteit hoog in het vaandel te hebben. Daarbij hoort ook het meer op elkaar betrekken van hbo- en wo-theologie en het ontwikkelen van ondernemerschap als theoloog.

Concrete curriculumplanning?

Vorig jaar, in 2013, verscheen het boekje *De theologie gevierendeeld* onder redactie van Stephan van Erp en Harm Goris. Het boekje bevat acht verschillende bijdragen over vier spanningsvelden die bepalend lijken te zijn voor de huidige (katholieke) theologiebeoefening in Nederland. Het gaat om (1) de relatie van de theologie tot de geesteswetenschappen, (2) de plaats van de dogmatiek in het theologisch curriculum, (3) het beeld van de theologie in de media, en (4) de aansluiting van de opleidingen

bij de beroepsmarkt van de zorg. Aanleiding voor het schrijven van het boekje was de observatie dat de beoefening van universitaire katholieke theologie sterk aan het veranderen was. Het is interessant om de bevindingen in dit themanummer naast die van *De theologie gevierendeeld* te leggen.

Waar in verschillende bijdragen van dit themanummer de interdisciplinaire benadering van de theoloog wordt bepleit, wordt in *De theologie gevierendeeld* vooral het onderscheidene van de theologie ten opzichte van andere geesteswetenschappen betoogd. Er moeten vrijplaatsen en theologen als vrijdenkers blijven, die andere geesteswetenschappen en andere taalvelden in de samenleving van een kritische reflectie voorzien. Die eigenstandige rol van de theoloog houdt overigens het leven van de straat niet buiten de deur. Ook in *De theologie gevierendeeld* wordt bepleit dat bijvoorbeeld de dogmatiek in het theologisch curriculum zich niet heeft te beperken tot geïsoleerde autoriteitsvragen en waarheidsvragen maar juist ook

oog moet hebben voor actuele, hedendaagse godsvragen in verbinding met levend geloof. Met name waar het gaat om de theologische opleiding tot geestelijk verzorger constateert *De theologie gevierendeeld* dat deze veel sterker dan nu op rapport gebracht moet worden met de werkelijkheid van de instituties waarbinnen de geestelijk verzorgers werkzaam zijn; evenals in dit themanummer wordt daar een pleidooi gevoerd voor meer interdisciplinariteit en ondernemerschap.

Opvallend is dat zowel de bijdragen in dit themanummer als de bijdragen in *De theologie gevierendeeld* nauwelijks toekomen aan hele praktische aanbevelingen voor de theologische opleidingen: concrete aanwijzingen voor aanpassing van curricula ontbreken. Dat heeft ongetwijfeld te maken met het korte bestek waarbinnen de auteurs in dit themanummer hun overwegingen uit de doeken hebben moeten doen. Maar tegelijkertijd laat het zien dat het niet zo eenvoudig is om de stap naar concrete curriculumplanning te maken. Het lastige zit hem in de diversiteit van het werkveld waarvoor opgeleid wordt en de diversiteit in beroepsbeelden die daarmee corresponderen.

Geen eenduidig beroepsbeeld

Naast centrale competenties is de basis voor opleidingen gelegen in een specifiek beroepsbeeld: wie is de theoloog, wat kan de theoloog en wie is geholpen met de theoloog? Een opleiding is geholpen met een eenduidig en scherp beroepsbeeld. De uitdaging voor de theologische opleiding is deze, dat ze niet kan rekenen op een eenduidig beroepsbeeld maar juist moet rekenen met een pluriform, dynamisch en een

Montfort-school, Limbe, Malawi

steeds van kleur verschietend beroepsbeeld. Dat maakt dat praktische aanbevelingen voor curricula heel moeilijk te geven zijn. Waar begin je en waar eindig je? Wat moet er praktisch worden gedaan? Dat is nog niet zo helder geworden.

Denklijnen

In deze bijdrage is wel een aantal denklijnen duidelijk geworden. Hieronder willen we deze in de vorm van vier stellingen poneren. De denklijnen kunnen namelijk op zichzelf weer ter discussie gesteld worden en soms zijn ze reeds daadwerkelijk ter discussie gesteld in

ditzelfde themanummer. Maar voortdurend vragen stellen bij denkrichtingen behoort op zichzelf tot het wezen van theologiebeoefening en is misschien wel van alle tijden.

1. De universele zingevingsvraag is de bedding voor hedendaagse theologiebeoefening en het narratieve paradigma is daarin een wezenlijk uitgangspunt.
2. Theologische opleidingen moeten hedendaagse zingevingsvragen thematiseren en toekomstig theologen helpen om gevoeligheid en taal te ontwikkelen voor levensbeschouwelijke of existentiële vragen in samenleving en cultuur.
3. De theologiebeoefening dient stevig verbonden te zijn met andere disciplines die het lezen van de cultuur helpen mogelijk te maken en ondernemerschap en samenwerking in het werkveld met professionals van andere disciplines bevorderen.
4. De theologiebeoefening moet ruimte herbergen voor verschillende verhoudingen tot

kerkelijke en/of belijdende geloofsgemeenschappen: zowel een kritisch gedistantieerde houding, een kritisch betrokken houding en een gelovig kerygmatische houding. <

Literatuur

Van Erp, S. & Goris, H. (red.) (2013). *De theologie gevierendeeld – vier spanningsvelden voor de theologiebeoefening in Nederland*. Nijmegen: Valkhof Pers.

Jos (dr. A.) de Kock is godsdienstpedagoog en is als universitair docent verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit (www.pthu.nl). Hij is onderzoeker bij het Onderzoekscentrum voor Jeugd, Kerk en Cultuur (www.ojkc.nl), chief editor van Journal of Youth & Theology (www.iasym.net) en tevens lid van de redactie van Handelingen. adekock@pthu.nl

Henk (dr. H.M.) van den Bosch is als docent beroepsvorming en supervisor verbonden aan (het seminarium van) de Protestantse Theologische Universiteit. Hij is lid van de redactie van Handelingen. hmvandenbosch@pthu.nl

Montfort-school, Limbe, Malawi >

Tussenwereld

Een redactielid zei tegen mij, met enige spijt en verontschuldiging in zijn stem: ‘Ik heb eigenlijk niets met iconen.’ Er klonk iets door van verlangen meer met de oosterse orthodoxie in contact te kunnen komen door je in te kunnen leven in iconen. Sinds ongeveer een halve eeuw is er steeds meer aandacht voor iconen. Tegenwoordig maken ze deel uit van de kunsthandel en in de kerken zien we ze steeds, oud of nieuw, authentiek of hobbyistisch nageschilderd. Veel westerse gelovigen beleven er een soort gewijidheid aan, die ze in de ‘eigen’ religieuze kunst missen. Bovendien gaat er van de betere iconen een eigen schoonheid uit, door hun typische compositie en door een ‘oude’ kleurintensiteit. Er is weinig naturalisme en de ruimtelijkheid wordt niet gedictieerd door het centraal perspectief en de theatrale wet van eenheid in handeling, plaats en tijd. Hierdoor ervaren we een wereld tegenover ons. Ook de zichtbare oudheid en het aangetast zijn door langdurig gebruik of juist verwaarlozing kunnen een extra belevingsdimensie geven.

Iconen vragen tijd om er mee vertrouwd te raken. Als je er nog niet al te veel gezien en niet al te veel goed bestudeerd hebt, ‘lijken ze allemaal op elkaar’. Wij zijn gewend dat kunstenaars streven naar eigen stijl en originele onderwerpen.

Merleau-Ponty schreef: ‘In welke beschaving de schilderkunst ook ontstaat [...] tot heden doet ze nooit een ander raadsel eer aan dan dat van de zichtbaarheid.’ Hij heeft het dan over het wonderlijke gegeven dat kunst altijd een tussenwereld, een tussenschakel is tussen het zien en het geziene. Van de voorstelling is niet te zeggen waar die zich bevindt. Het komt voort uit de ontmoeting van de waarnemer met wat ervaren is. Het is allemaal fysiek, en toch stijgt het daar boven uit. In religieuze kunst kan het dan tegelijk de ontmoeting zijn van de gelovige met het geloofsverhaal. In de icoon wordt dit besef versterkt juist door niet te focussen op de schijnbare overeenkomst met de gewone waarneming. Nee, een heilige is altijd dezelfde heilige, de Drie-eenheid is altijd dezelfde. Dat geef je weer vanuit een heilige traditie.

De hier afgebeelde icoon uit de zestiende eeuw is voor mij esthetisch spannend en inhoudelijk diep. Het is Opstanding en Nederdaling in de onderwereld tegelijk, redding van Adam, Eva, David en anderen. Het is voor mij een christelijk beeld, waar Plato ook over schreef in zijn Allegorie van de Grot. Een mens die verantwoordelijk wil zijn voor de anderen, keert terug in de grot, diep de grot in, om daar verlichting te brengen aan wie nog in de grot is. <

‘Anastasis – Opstanding’ of ‘Nederdaling van Christus in de onderwereld’, Russische icoon, begin 16e eeuw, 31x26 cm

Kerk tussen ideaal en werkelijkheid

Kerkopbouw en praktische ecclesiologie

Niet hoe de kerk zou moeten zijn, maar hoe de kerk is, staat centraal in het etnografische domein van kerkopbouw: 'geleefd geloof'. Dit Trendbericht bespreekt verschenen literatuur op dat terrein en belicht eveneens een aantal studies over vernieuwende initiatieven die te vinden zijn onder het begrip *Emerging Church*.

Dat de kerk maakbaar is, is een tennend geloof. Er is scepsis rond het zoveelste nieuwe model of weer een nieuwe strategie. Mees te Velde, hoogleraar aan de Theologische Universiteit Kampen, zei niet zo lang geleden dat het beter was zijn boekjes over gemeenteopbouw uit het begin van de jaren negentig maar weg te gooien. Alleen het deeltje over de bijbelse basisprincipes mocht van hem blijven. “Ik heb gemerkt dat we het bij gemeenteopbouw voor we ’t weten het allemaal weer zelf doen. Die maakbaarheid ging me tegenstaan. Het als kerk móeten formuleren van een visie/missie; het stellen van haalbare doelen, *targets*, het overall woorden voor zoeken – dat noem ik *verbaliteitsoptimisme* ...’ Gevraagd naar hoe gemeenteopbouw vorm moet krijgen, legt Te Velde nu nadruk op de basis, op thema’s

als organisch groeien, persoonlijke godsvrucht, meer ruimte bieden voor de eigen ontwikkeling van een plaatselijke gemeente” (*Nederlands Dagblad*, 8 december 2012).

Zijn stem is niet de enige. Kritische geluiden komen ook van bijvoorbeeld de dogmaticus Bram van de Beek, die in zijn boek over de kerk, *Lichaam en Geest van Christus*, schrijft dat de kerk de crisis wil oplossen in plaats van haar ondergaan (176).

Verzet tegen een al te activistische kerk treffen we ook aan bij vader en zoon Dekker. Ze vragen in *Marginaal en Missionair* respectievelijk *Provocatie* aandacht voor het element van goddelijk oordeel in de huidige neergang van de kerk. Ze hebben geen geloof in activistische opbouwposities die dit element van oordeel niet erkennen. Het is goed deze kritische geluiden serieus

te nemen, maar dat betekent niet zonder meer dat we ook volledig mee zouden moeten gaan in de therapie die deze auteurs voor ogen staat.

We concentreren ons in dit Trendbericht op twee domeinen. Het eerste is dat van de *Emerging Church*, de paraplueterm waaronder tal van vernieuwende initiatieven worden gevangen. Het tweede domein is dat van de etnografie. Daarbij moeten we denken aan studies naar *lived faith* en *ecclesial practices*. Niet hoe de kerk zou moeten zijn, maar hoe de kerk is, staat hier centraal. Tegelijk willen deze studies ook voluit theologisch zijn. Dat is een spannende combinatie.

In het Literatuuroverzicht dat parallel aan dit nummer op de website van *Handelingen*, www.handelingen.com, verschijnt, geven we een breder overzicht van verschenen boeken op het terrein van kerkopbouw en praktische ecclesiologie. Daarin zullen uiteraard ook Nederlandstalige boeken een plaats hebben.

Emerging Church

Emerging Church is een brede en wat diffuse beweging, afkomstig uit de Angelsaksische wereld, die zich nadrukkelijk wil verhouden tot de postmoderne context. Robert Doornenbal schreef onder de titel *Crossroads* over deze beweging een dissertatie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Zijn studie is een zeer brede en grondige introductie in wat hij noemt de *Emerging Missional Conversation* (EMC). Specifiek gaat zijn belangstelling daarbij uit naar leiderschap en het element van leiding geven in de

vorming van studenten theologie. Doornenbal acht de belangstelling hiervoor en het ook in de opleiding kennis nemen van de in de afgelopen jaren verworven inzichten, heilzaam voor de kerk van nu.

In Duitsland verscheen een verwante studie naar de *Missional Church* binnen de Verenigde Staten en de betekenis die deze discussie kan hebben voor de Duitse situatie. De auteur, Martin Reppenhagen, bewerkte zijn dissertatie uit 2008 tot het boek *Auf dem Weg zu einer missionarischen Kirche*. Hij concentreert zich vooral op het netwerk ‘The Gospel and our Culture’. De missioloog Leslie Newbigin (1909-1998) is hier een kroongetuige. Reppenhagen staat dan ook uitvoerig bij hem stil. Voor de Duitse context ziet hij als (voorzichtige) leerpunten onder meer het maken van ruimte voor missie als werving en de noodzaak rond gemeenschapsvorming te denken in zowel een ‘*centered set*’ als een ‘*bounded set*’. De gemeente dient open te zijn voor zoekers en gasten, maar moet tegelijk ook duidelijke grenzen aangeven. Anders kan de kerk zich niet ontwikkelen tot een contrastgemeenschap en dat is wat hem voor ogen staat.

Binnen Groot-Brittannië is de *Emerging Church Movement* inmiddels een behoorlijke plaats gaan innemen, mede in de vorm van zogenaamde *fresh expressions of the church*. We noemen twee publicaties die beide zicht bieden op de praxis. In 2012 verscheen van de hand van David Goodhew en anderen het boek *Fresh!*. Het boek biedt zowel inzicht in de feitelijke stand van zaken als zicht op wat de auteurs noodzakelijk achten voor het komen tot nieuwe ►

geloofsgemeenschappen. Sinds 2004 zijn er ongeveer 1000 initiatieven geweest, waarvan inmiddels ongeveer 200 het loodje hebben gelegd. Traditionele kerken, *cell churches* en netwerkkerken zijn het meest succesvol. De aanwezigheid van voldoende kader is van groot belang voor overlevingskansen en vitaliteit. Bij het nadenken over het komen tot nieuwe gemeenschappen leggen de auteurs de nadruk niet enkel op agogische kwaliteiten, maar ook op de spirituele kant van gemeenschapsvorming: gebed is onmisbaar. Binnen bestaande kerken moeten pioniers ruimte krijgen. In de *mindset* van veel bestaande kerkgenootschappen, kerken en theologische opleidingen is de pionier echter nog maar net in beeld (zie ook Doornenbal). *Fresh expressions* zullen voluit kerk moeten worden en geen ‘church lite’. Lange adem is geboden. Het vraagt volgens ons om voldoende middelen en een langdurig *commitment* en beide zijn lastig in een tijd van krimp.

In een verwante publicatie, getiteld *Fresh Expressions of Church and the Kingdom of God* (Cray e.a. 2012) wordt een groot aantal gemeentestichtingsprojecten beschreven. Dat gebeurt telkens in betrokkenheid op het Koninkrijk van God. De kerk wordt gezien als *sign, instrument and agent* en als *foretaste* van het Rijk. Casestudies zien we ook in *The Gospel after Christendom* (Bolger 2012), een bundel praktijkverhalen uit de hele wereld over nieuwe en vaak experimentele geloofsgemeenschappen. De verslagen zijn opgezet via een vast stramien: *culture, experiments, practices*. Het vooropzetten van de cultuur laat zien dat de zoektocht naar gecontextualiseerde gemeenschappen binnen de *Emerging Church*-beweging een uiterst serieuze zaak is.

Ook de critici van *emerging churches, fresh expressions* en pionieren laten van zich horen. Een dwars stemgeluid in de ecclesiologische bezinning wordt gevormd door het boek *For the Parish* van Andrew Davison en Alison Milbank. De auteurs hebben hun pen in vitriool gedoopt en bekritisieren in felle bewoordingen het uit elkaar halen van de ‘innerlijke werkelijkheid van de kerk’ en de verschillende ‘kerkvormen’ en de ontkoppeling van ‘boodschap’ en ‘vertaling’ zoals ze dat zien gebeuren in de reflectie op *fresh expressions*. Vorm en inhoud zijn sterker verbonden dan *fresh expressions*-auteurs willen toegeven. Davison en Milbank volgen hier de filosofische inzichten van Wittgenstein. Ze wijzen ook op de eindigheid van een *fresh expression*: ‘It will simply fold when it has run its brief course’ (9). Het boek *For the Parish* stelt ook vragen bij het veelvuldig gemaakte onderscheid tussen ‘kerk’ (menselijk, middel, instrument) en ‘Koninkrijk’ (godelijk, doel). Dit onderscheid leidt tot een relativering van de kerk. De auteurs wijzen erop dat de kerk in het Nieuwe Testament dé vorm is van het Koninkrijk (51) en deel uitmaakt van het goede nieuws (‘We cannot write the Church out of the gospel’, 60). Tegen de nadruk op netwerken en doelgroepen en het ‘opofferen van de praktijken van de *inherited church*’ (54), pleiten zij voor het vrijmaken van het missionaire potentieel van de geografisch begrensde geloofsgemeenschap in haar diepgewortelde, ook historisch gegroeide betrokkenheid op de lokale woon- en leefgemeenschap.

Wij achten deze tegenstem belangrijk voor de discussie, niet alleen omdat in Nederland de geesten rijp lijken te zijn voor tientallen pioniersplekken, maar ook omdat de vraag naar

het waartoe van een geloofsgemeenschap (haar ‘mission’) in veel gemeenten en parochies opnieuw hoog op de agenda staat. Wie deze vraag stelt kan niet om een theologische en missiologische reflectie heen. Als de geloofsgemeenschap is opgenomen in *Gods mission*, wat houdt deze *mission* dan concreet in? Voor empirisch onderzoek naar het antwoord op deze vragen, naar het functioneren van geloofsgemeenschappen, en naar het ontstaan en de ontwikkeling van *messy churches* en *new ways of being church*, waarin ook ruimte wordt gegeven aan theologische en ecclesiologische overwegingen, moeten we echter niet bij Davison en Milbank zijn. We staan hierbij stil in de volgende paragraaf, waarin we een tweede belangrijke trend signaleren.

De kerk zoals zij werkelijk is

In het jaar 2000 wees een systematisch theoloog, Nick Healy, erop hoezeer empirisch onderzoek naar de concrete werkelijkheid van de kerk, de ‘*real church*’, nodig is om idealistische, romantiserende, werkelijkheidsvreemde *blue print ecclesiology* te voorkomen. In hetzelfde jaar pleitten de Britse Nick Adams en Charles Elliott voor zorgvuldige beschrijving van geloofsgemeenschappen als een taak van de dogmatiek, een opdracht voor de fundamentele theologie. Ze gebruiken vergelijkbare argumenten. Kwalitatief onderzoek uitvoeren beschouwen zij als een vorm van theologie beoefenen.

Sinds Healy, Adams en Elliot heeft etnografisch onderzoek, in brede zin, wereldwijd een vlucht genomen. Er wordt zelfs over een ‘*ethnographic turn*’ in de ecclesiologie gesproken en het aantal casestudies is groeiende. Waarnemen wordt daarbij niet los beschouwd van theologie.

Ook worden nieuwe vormen van onderzoek beproefd, waarin de benadering van de *action research* wordt benut. Recent zijn bijvoorbeeld publicaties verschenen over ‘*lived theology*’, waarbij het gaat over de wijsheid die in praktijken belichaamd wordt (Scharen & Vigen 2011), maar ook werd minutieus onderzoek gedaan naar Ierse eucharistische ‘*worship practices*’ die – nota bene – bij kunnen dragen aan ‘*sectarianism*’ en geweld (Garrigan 2010).

Voor *action research* met een sterke theologische component is het werk van Clare Watkins en Helen Cameron de laatste jaren baanbrekend (Cameron, Bhatti, Duce, Sweeney & Watkins 2010). Zij wijzen vooral op de gebrekkige toepassingsmogelijkheden van academische ecclesiologische reflecties op de alledaagse kerkelijke praktijk. Door scherpe waarneming ontwikkelden ze een zogeheten *four voices*-benadering, waarin ze verschillende soorten van theologie onderscheiden, zoals deze in geloofsgemeenschappen worden toegepast.

In twee in 2012 verschenen bundels *Perspectives on Ecclesiology and Ethnography* en *Explorations in Ecclesiology and Ethnography* worden in meer dan twintig bijdragen van theologen als Alistair McGrath, Rick Osmer, Luke Bretherton, Mary McClintock Fulkerson en anderen, vruchten van de kruisbestuiving van ecclesiologie en etnografie bij elkaar gebracht. Telkens gaat het om de vraag naar de verbinding tussen datgene wat de kerk over zichzelf beweert en de ‘geleefde ervaring’. Ook hierin zijn verscheidene casestudies naar concrete kerkelijke praktijken opgenomen, waarbij het overigens niet alleen gaat om *congregations* of *parishes* sec, maar ook om de rol die geloofsgemeenschappen kunnen spelen ▷

in het versterken van lokaal sociaal kapitaal en de sociale cohesie in een woonwijk. Epistemologische vragen naar de verhouding tussen een theologische en sociaalwetenschappelijke zienswijze, naar wat ‘*practices*’ zijn en naar de aard van de gegenereerde kennis komen herhaaldelijk aan de orde. Helder wordt aangetoond dat onderzoek naar geloofsovertuigingen (*beliefs*) alleen niet voldoet. Geleefd geloof of breder, geleefde religiositeit is ingebed in of krijgt gestalte in kerkelijke, maar ook in individuele devotionele praktijken. Daarbij is datgene wat mensen belangrijk vinden niet alleen gevormd door hun deelhebben aan de christelijke traditie, maar ook door hun deelgenoot zijn van andere culturele praktijken. Wanneer ingezoomd wordt op deze praktijken, blijkt de tegenstelling ‘kerk versus wereld’ moeilijker overeind te houden. Indachtig de kritiek van Davison en Milbank op de *fresh expressions* – zonder dat deze overigens expliciet wordt genoemd – wordt in verschillende bijdragen ook de vraag gesteld naar criteria voor wat geldt als ‘legitieme expressie’ van een kerk. Daarnaast passeren methodologische vragen voor onderzoek *in* en *met* geloofsgemeenschappen de revue, waarbij vooral vragen naar de deskundigheidsmacht van de onderzoeker centraal staan. De auteurs laten zien zich hierbij bewust te zijn van de scherpe kritiek van Foucault en anderen dat menswetenschappen objectiveren en reduceren, een kritiek die vooral etnografen zich hebben aangetrokken.

Tijdschriften

We attenderen tot slot op twee periodieken die zich specifiek richten op de kerk. Het *WKO Bulletin* is een qua oplage zeer bescheiden tijdschrift

dat verbonden is met het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk (WKO). Het tijdschrift is echter ook ‘los’ verkrijgbaar via een abonnement (wko.nl). Het ontwikkelt zich tot het meest grondige kerkopbouwkundige tijdschrift in Nederland en verdient daarom grotere aandacht.

Nieuw is het Engelstalige tijdschrift *Ecclesial Practices* dat door uitgeverij Brill wordt uitgegeven. Het beoogt het eerder genoemde grondig kwalitatief empirisch onderzoek naar de ‘*real church*’ en systematisch-theologische reflectie op de kerk bij elkaar te brengen. Ook methodologische vragen komen erin aan de orde. De redactie is vanuit alle continenten internationaal samengesteld en brengt experts op het terrein van kerkopbouw, zowel agogisch als meer descriptief (etnografisch) georiënteerd, bij elkaar. <

 Zie voor een breder overzicht van verschenen studies op het terrein van kerkopbouw en praktische ecclesiologie het Literatuurbericht Kerkopbouw / Praktische ecclesiologie door Henk de Roest & Sake Stoppels op www.handelingen.com, de website van Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap.

Literatuur

- Beek, A. van de (2012). *Lichaam en Geest van Christus. De theologie van de kerk en de Heilige Geest*. Zoetermeer: Meinema.
- Bolger, Ryan K. (ed.) (2012). *The Gospel after Christendom. New Voices, New Cultures, New Expressions*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Cameron, H., D. Bhatti, C. Duce, J. Sweeney, C. Watkins (2010). *Talking about God in Practice: Theological Action Research and Practical Theology*. London: SCM.
- Cray, G., I. Mobsby, A. Kennedy (2012). *Fresh Expressions of Church and the Kingdom of God*. London: Canterbury Press Norwich.

- Davison, A. & A. Milbank (2010). *For the Parish. A Critique of Fresh Expressions*. London: SCM Press.
- Dekker, W.M. (2012). *Provocatie. Over de zin van God en geloof*. Heerenveen: Groen.
- Dekker, W. (2011). *Marginaal en missionair. Kleine theologie voor een krimpende kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Doornenbal, R. (2012). *Crossroads. An Exploration of the Emerging-Missional Conversation with a Special Focus on 'Missional Leadership' and Its Challenges for Theological Education*. Delft: Eburon.
- Garrigan, S. (2010). *The Real Peace Process: Worship, Politics and the End of Sectarianism*. London: Equinox.
- Goodhew, D., A. Roberts, M. Volland (2012). *Fresh! An Introduction to Fresh Expressions of Church and Pioneer Ministry*. London: SCM Press.
- Reppenhagen, M. (2011). *Auf dem Weg zu einer missionalen Kirche. Die diskussion um eine 'Missional Church' in den USA*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Theologie.
- Scharen, Chr.B., A. Marie Vigen (2011). *Ethnography as Christian Theology and Ethics*. New York: Continuum.
- Scharen, Chr.B. (ed.) (2012). *Explorations in Ecclesiology and Ethnography*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Ward, P. (ed.) (2012). *Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*. Grand Rapids and Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company.

Henk (prof.dr. H.P.) de Roest is hoogleraar Praktische Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen.
hpderoest@pthu.nl

Sake (dr. S.) Stoppels is universitair docent Kerkopbouw en diaconiek aan de Faculteit der Godgeleerdheid, Vrije Universiteit, Amsterdam.
s.stoppels@vu.nl

Symposium Spiritualiteit en ouderdom

In de Bergkerk in Amersfoort vindt op 21 november van 10.00-16.00 uur een symposium Spiritualiteit en ouderdom plaats, nu met het thema 'In welke woorden kan ik wonen?' Hoe ziet de spiritualiteit van de levensloop er uit? Kan ouder worden ook een nieuwe fase van geestelijke groei zijn? Kunnen kwetsbaarheid en verbondenheid bronnen van zin zijn? Wat is de waarde van de verbeelding bij het ouder worden? Welke hoop en troost begeleiden mij in mijn ouder worden? Sprekers: Frits de Lange, Renée van Riessen, Christa Anbeek, Carel ter Linden, Herman van Praag.

Opgave en aanmelding (incl. symposiumbundel, lunch en afsluitend hapje en drankje): door overmaking van € 50,- (studenten € 30,-) op rekeningnummer NL 40 INGB 0008 2419 72 t.n.v. Stichting Amersfoortse Bergkapel o.v.v. 'Symposium Onder de vijgenboom 21 november'; (033) 46 179 17; www.bergkerk.nl

Lucepedia-app

Drie jaar geleden startte LUCE/Centrum voor Religieuze Communicatie van Tilburg University de website www.lucepedia.nl: een theologische encyclopedie met laagdrempelige, wetenschappelijke informatie over de katholieke traditie. Nu bijna de helft van het aantal internetpagina's bekeken wordt op tablets en smartphones, is er voor [lucepedia.nl](http://www.lucepedia.nl) een gratis app ontwikkeld: de Lucepedia-app, geschikt voor zowel Android als iPhone.

Op Lucepedia staat alles overzichtelijk bij elkaar: van Genesis tot Apocalyps, van Augustinus tot Schillebeeckx, van het Concilie van Chalcedon tot paus Franciscus. Bijbelboeken, kerkvaders, concilies, geestelijke stromingen, filosofen, liturgische en theologische thema's. Inmiddels staan er meer dan vijfhonderd dossiers online. Ideaal voor studie, als naslagwerk of om gewoon doorheen te bladeren.

De Lucepedia-app laadt automatisch de nieuwste updates van de website. Er is een actueel overzicht van alle dossiers en alle onderwerpen die in het dossier zijn opgenomen. Ook is het vrij eenvoudig om favoriete dossiers selecteren, zodat favoriete rubrieken of voorkeursthema's bij elkaar staan. Tevens worden de onderwerpen van die dossiers automatisch op je mobiel of tablet gedownload. Hierdoor is de geselecteerde informatie beschikbaar wanneer de gebruiker offline is. De Lucepedia-app is gratis te downloaden via Playstore en Applestore.

Meer informatie op lucepedia.nl, bij programmacoördinator dr. Frank Bosman, f.g.bosman@tilburguniversity.edu of via (013) 466 38 12

Introductiecursus Geestelijke Verzorging en Organisatie 2014

In deze cursus worden de professionaliteit en identiteit van de geestelijk verzorger in het kader geplaatst van de (gezondheidszorg) organisatie waarbinnen hij of zij werkt. De cursus biedt handvatten om eigen ideeën m.b.t. geestelijke verzorging om te zetten in beleid

en dat af te stemmen op het beleid van de zorgorganisatie.

Trainer: dr. Wim Smeets, m.m.v. andere trainers.
24-28 november 2014. Cursusprijs: € 500;
verblijf: € 205.

KPV-Training 2015 en 2016

De Nijmeegse training is gericht op een diepgaande herbronning van uw identiteit en een duurzame verbetering van het handelen als pastor, geestelijk verzorger of predikant. De onderdelen van de training bieden daartoe verschillende invalshoeken. De training duurt 16 weken tussen januari en juni en vindt plaats op donderdagen en vrijdagen. U heeft nog een dag nodig voor de voorbereiding, de twee andere dagen werkt u, eventueel in een leerstage. Omvang: 560 uur.

Data 2015: 7 januari – 19 juni en terugkomdagen 19 en 20 november 2015. Trainer: drs. Jack de Groot. Cursusprijs € 5100, verblijf: € 1300. Data 2016: 6 januari – 24 juni en terugkomdagen 25 en 26 november 2016. Trainer: dr. Anneke de Vries. Prijs: n.b.t.m.

LUCE-CRC

• Studiemiddag 'Rituelen rond Allerzielen'

Hoewel van katholieke origine is Allerzielen tegenwoordig ook in protestantse kerken geen onbekend verschijnsel meer. Hoe is dit nieuwe fenomeen ontstaan? En hoe verhouden deze collectieve herdenkingsrituelen zich tot

elkaar? William Arfman (promovendus Tilburg School of Theology) deed onderzoek naar dit actuele fenomeen. Naast tekst en uitleg biedt de studiemiddag ruimte voor eigen creatieve inbreng. Behalve voor kerkleden en kerkleiders staat deze middag ook uitdrukkelijk open voor ritueelbegeleiders, begrafenisondernemers, en geïnteresseerde kunstenaars.

7 oktober 2014, 13.00-17.00 uur; Nieuwegracht 65, 3512 LG Utrecht. Kosten: € 35; € 25 studenten/alumni FKT en FHTL.
(013) 466 3812/3800

• Masterclass Paulus in de liturgie

In het liturgisch leesrooster van de kerken staan veel passages uit de brieven van Paulus voorgeschreven. In de katholieke liturgie worden zijn brieven eigenlijk altijd bij de tweede lezing gebruikt. Maar vanwege de moeilijkheidsgraad worden ze nog wel eens overgeslagen. Wordt daarmee niet een van de belangrijkste bronnen uit het Nieuwe Testament verwaarloosd? Hoog tijd voor een masterclass van LUCE/CRC over Paulus in de liturgie. Inleider is Bart Koet, hoogleraar Nieuwe Testament aan de Tilburg School of Catholic Theology.

10 oktober 2014, 13.30-17.00 uur; Nieuwegracht 65, 3512 LG Utrecht. Kosten: € 35; € 25 voor alumni FKT en abonnees TvV.
www.tilburguniversity.edu/nl/onderzoek/instituten-en-researchgroepen/luce-crc/leergangen/

Psycho-oncologie voor moreel consulenten en pastores

Vandaag de dag krijgt 1 op 3 van de mannen en 1 op 4 van de vrouwen in Vlaanderen kanker in de loop van zijn of haar leven. Het aantal kankerpatiënten neemt nog toe. De impact van kanker en kankerbehandeling is aanzienlijk. Naast de fysieke problemen als gevolg van de tumor of de behandeling kampen mensen met kanker (en mensen uit hun omgeving) met moeilijkheden op het psychologische, sociale en levensbeschouwelijke domein van het leven. Het Cédric Hèle instituut (CHi), Vlaams instituut en kenniscentrum voor psychosociale oncologie, biedt een driedaagse module voor moreel consulenten en pastores. De opleiding biedt, naast theoretische achtergrond, veel praktisch bruikbare tips en voldoende ruimte om te oefenen.

Vrijdag 19/9, maandag 29/9 en 13/10 van 9.30-12.30 uur. Vergaderruimte Bruulpleintje, Bruul 52, 2800 Mechelen. Kosten: € 300 euro. Contact: Eva Jacobs, 015/21.81.91, 0473/81.29.76, eva.jacobs@cedric-heleinstituut.be

Zelfzorg in de zorgsector: 'Als zorg een opgave wordt ...'

Een missionaris uit Indië vertelde ooit: "In mijn omgeving kan ik 'zorgen' de klok rond, er komt nooit een einde aan: kinderen, ziekte, armoede, honger, sterven, rouwen ... Ik geef wat ik kan. Mijn korte nachtrust heb ik nodig om lichamelijk te volharden. Maar als ik deze mensen nog vele jaren wil ondersteunen, dan heb ik mijn gebed nodig om spiritueel te volharden, elke avond bij zonsondergang. Ik noem het graag zelfzorg."

Tijdens deze vorming 'Als zorg een opgave wordt...' verkennen we een aantal methodes om uit die cirkel te geraken: kennis en inzicht in mechanismen: van 'gave' naar 'opgave'; ontwikkelen of behouden van een 'breedbeeld'-visie in je werkomgeving; ontwikkelen van keuzebeheersing, begrenzing.

Zie voor meer informatie:

www.vormingscentrumguislain.be/wp-content/uploads/2014/06/10_Zelfzorg-in-de-zorgsector-Gent.pdf

Nieuw op handelingen.com

Actueel geplaatst: het Literatuurbericht van Sake Stoppels & Henk de Roest over verschenen studies naar kerkopbouw en praktische ecclesiologie.

Ook het Literatuurbericht Diaconaat van Herman Noordegraaf is recentelijk geplaatst en te downloaden.